

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Gözde AYKAÇ

18. YÜZYIL FRANSIZ DÜŞÜNCESİNDE DİDEROT'NUN YERİ VE ÖNEMİ

Felsefe Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Gözde AYKAÇ

18. YÜZYIL FRANSIZ DÜŞÜNCESİNDE DİDEROT'NUN YERİ VE ÖNEMİ

Danışman

Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN

Felsefe Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2021

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Gözde AYKAÇ'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN (İmza)

Üye : Doç. Dr. Kevser ÇELİK (İmza)

Tez Başlığı: 18. Yüzyıl Fransız Düşüncesinde Diderot'nun Yeri ve Önemi

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi : 06/07/2021

Mezuniyet Tarihi : 05/08/2021

(İmza)

Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “18. Yüzyıl Fransız Düşüncesinde Diderot'nun Yeri ve Önemi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Gözde AYKAÇ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Gözde AYKAÇ
Öğrenci Numarası	20185231008
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN
Tez Başlığı	18. Yüzyıl Fransız Düşüncesinde Diderot'nun Yeri ve Önemi
Turnitin Ödev Numarası	1625770452

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 91 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 30/07/2021 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 4
alıntılar dahil % 7

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:
(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.
() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

02/08/2021

(imzası)

Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
SUMMARY	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA ÖNCESİ DÖNEM

1.1. Kısaca Batı Hıristiyan Ortaçağ Sonu	5
1.2. Rönesans Felsefesi	11
1.3. 17. Yüzyıl Felsefesi	17

İKİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA DÖNEMİ

2.1. Fransız Dışı Felsefe.....	27
2.1.1. İngiliz Aydınlanması	28
2.1.2. İskoç Aydınlanması	30
2.1.3. Alman Aydınlanması	31
2.2. Fransız Aydınlanması	35
2.2.1. Genel Varlık Anlayışı	37
2.2.2. Genel Bilgi Anlayışı	42
2.3. Diderot'nun Dönem İçinde Yerinin Belirlenmesi	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENİS DİDEROT

3.1. Hayatı ve Eserleri.....	48
3.2. Varlık Anlayışı.....	60
3.3. Bilgi Anlayışı	64
3.4. Ahlak ve Politika Anlayışı	66
3.5. Sanat Anlayışı	70
SONUÇ	74
KAYNAKÇA.....	78
ÖZGEÇMİŞ	82

ÖZET

Bu tezde, XVIII. yüzyıl Fransız Aydınlanma Felsefesi içerisinde yetişmiş oyun yazarı, sanat yönetmeni ve aynı zamanda filozof olan Denis Diderot'nun önemli düşünceleri ele alınmıştır. Fakat Aydınlanma dönemine ve Diderot'ya geçilmeden önce Ortaçağ, Rönesans Dönemi ve ve Yeniçağ Felsefeleri incelenmiştir. Sebebi ise Diderot'nun gelişmesinin alt yapısının önceki dönemlere önemli ölçüde bağlı olmasıdır. Bilgi birikimine bağlı olarak Diderot, toplumsal bir felsefi temele, tüm düşünce sistemini oturtmuştur. İnsanların bir bütün oluşturması gerektiğini ve özgürlüklerini bu bütünün yani toplumun çıkarlarını gözeterek yaşamaları gerektiğini savunmuştur. Editörlüğünü yaptığı ve kendisi de içerisine maddeler yazdığı Ansiklopedi'sini toplumunun her kesimine ulaştırmış ve toplumsal bir birlik oluşturmayı başarmıştır.

Ansiklopedi başta olmak üzere eserleri, düşüncelerini yansıttığından dolayı ayrı ayrı öneme sahip olan Diderot'nun varlık anlayışı deizme ve materyalizme dayanırken, bilgi kuramı sensualisttir. Ahlak ve politika anlayışını erdem ve mutluluk kavramı üzerine kurmuş olan Diderot, sanatını da ahlak anlayışı çerçevesinde şekillendirmiştir. Diğer düşünürlerden farklı olarak Denis Diderot farklı alanlardaki düşünceleri bir bütünlük içerisinde ele almayı başarmıştır. Onun düşünceleri belki bir Kant ya da Locke gibi çığır açıcı nitelikte değildir ama dönemini aşmış ve XX. yüzyıla kadar uzanarak birçok filozofa etki etmiştir. Diderot, aynı zamanda Fransız Devriminin başlamasında rol oynayan bir düşünürdür.

Tezimiz, bu denli geniş bir bilgi birikimine sahip olan Denis Diderot'nun önemli fikirlerini bir araya toplamak ve Onun dönemi içerisinde fazla önemsenmemesine karşılık, aslında ne kadar değerli ve saygı duyulması gereken bir düşünür olduğunu açıklamak amacındadır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Denis Diderot, Ansiklopedi, Deizm, Materyalizm, Devrim.

SUMMARY
IN 18TH CENTURY'S FRENCH THOUGHT RESPECT AND STAND OF THE
DIDEROT

In my thesis, Medieval and New Age philosophies were examined before examining the thought of Denis Diderot, who was a playwright, art director and philosopher, who grew up in the 18th century French Enlightenment Philosophy. The reason is that the infrastructure of the development of Diderot is significantly dependent on previous periods. Depending on his knowledge, Diderot has placed his entire thought system on a social philosophical basis. He argued that people should form a whole and that they should live their freedom by considering the benefits of this whole called society. He delivered his Encyclopedia, which he edited and in which he wrote articles, to every segment of the society and succeeded in creating a social unity.

While Diderot's, whose works especially encyclopedia are of particular importance because they reflect his thoughts, understanding of being is based on deism and materialism, his theory of knowledge is sensualist. Diderot, who built his understanding of morality and politics on the concept of virtue and happiness, shaped his art within the framework of morality. Unlike other thinkers, Denis Diderot has managed to deal with ideas in different fields in a unity. His thoughts may not be as epoch-making as Kant or Locke, but they have outgrown their time and have pioneered many philosophers dating back to the XX century.

Our thesis aims to gather the important ideas of Denis Diderot, who has such a wide knowledge, and to explain how valuable and respected he was, despite the fact that he was not given much importance during his time.

Keywords: Enlightenment, Denis Diderot, Encyclopedia, Deism, Materialism, Revolution.

ÖNSÖZ

Felsefe, insanlığın doğumundan itibaren sürekli gelişmekte olan bir süreçtir. İnsan, evren ile bağlantı kurmaya çalışmış, evrenin nasıl yaratıldığına dair sürekli meraklı gözlerle doğayı gözlemlemiş ve araştırma yapmıştır. Bunun sonucunda ise farklı düşünceler ve fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu fikir ayrılıkları, kimi zaman çatışmalara yol açmış ya da bu ayrılıkların benimsenip geliştirilmesi ve değiştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Diderot, tam da bu noktada, birleştirici bir güç olmuştur.

Tez konumun belirlenmesinde bana yardımcı olan danışmanım Doç. Dr. Mehmet Fatih Doğrucan ile birlikte "18. Yüzyıl Fransız Düşüncesinde Diderot'nun Yeri ve Önemi" isimli konuyu seçmemizin sebebi, kendi dönemine kadar olan düşünceleri sentezleyen Denis Diderot'nun düşüncelerinin etkilerinin geniş çapta olması, fakat döneminde çok da yükseltilmemesidir. Bu tezde yapılmak istenen, Fransız Aydınlanma Felsefesinin önemli bir düşünürü olan Diderot'nun, birbiri ile etkileşim içerisinde olan önemli düşüncelerini, hem kendi çağı içerisinde açığa çıkarmak hem de kendinden sonraki çağlarda düşüncelerinin etkisini gösterebilmektir.

Mümkün olduğunca fazla kaynak taraması yapıp, ele aldığım Diderot'nun önemli düşüncelerini, en geniş şekilde ve detaylandırarak tezimde anlatmaya çalıştım. Genellikle eserlerinden hareketle düşüncelerini açıkladım. Fakat en önemli eseri olan Ansiklopedi üzerine tezimde ağırlık vermek istedim. Çünkü Fransız Devrimi'nin başlatıcı unsurları arasında Diderot'nun Ansiklopedi'si vardır ve bu eser sonraki dönemlerde oluşturulan Ansiklopedilerin de temeli olmuştur.

Tez konumun belirlenmesinden başlayıp son ana kadar desteğini benden esirgemeyen, erişemediğim her kaynağa ulaşmamı sağlayan, yaşadığı sağlık problemlerine ve yoğun çalışma hayatına rağmen her zaman engin bilgisini bana sunan ve yardımlarıyla her zaman yanımda olan kıymetli danışmanım Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN' a şükran ve minnet duygularımı sunarken, maddi ve manevi desteğini asla benden esirgemeyen aileme ve her zaman, her başım sıkıştığında yanımda olan nişanlım Göktuğ USLU' ya teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

GİRİŞ

İnsanlığın dünyaya gelişi ile birlikte başlattığımız felsefenin amacı; insanı ve evreni anlayıp açıklamaktır. İnsan ile evren arasındaki bağı açıklamada, ahlaksal, sanatsal, bilimsel gibi birçok alan üzerinde çalışan felsefenin farklı metotları vardır. İnsanlığın merak edip sorgulamaya başlamasıyla birlikte öncelikle insan, kendi yerini belirleyebilmek ve daha sonra doğayı anlayabilmek için Antik Çağda doğaya yönelmiş, Ortaçağ'da kiliseye bağlı olarak diğer dünya için çabalamış ve artık Rönesans'tan itibaren yavaş yavaş Antik Çağ'da köklerini bulduğumuz doğaya yeniden bir dönüş gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, sadece insanın doğasını anlamaya ilişkin değil, aynı zamanda evrenin nasıl yaratıldığına kadar götürülen tartışmalar, farklı fikir akımlarını oluşturmuştur. Felsefe tarihinin temelini oluşturan bu tartışmalara gelen yanıtlar, her düşünür için farklı olmuştur. Kimi filozof; evrenin oluşumunda doğa üstü bir gücün yani Tanrı'nın olduğunu söylerken, kimileri ise yaşanan maddi dünyayı kendisiyle yani madde ile açıklama yoluna gitmiştir. Tanrı'nın var olup evreni yaratmış olduğunu fakat daha sonra evrene müdahale etmediğini söyleyenler deist*; evrenin, maddenin hareketleri ile birbirine dönüşmüş olup meydana geldiğini söyleyenler ise materyalist olarak adlandırılmıştır.

Felsefe kadar eski olan materyalizm, evreni ve evrende var olan her şeyi madde ile açıklama girişimidir.¹ Genel olarak materyalistlerin tümü, mükemmel olarak tasvir edilen Tanrı'nın inkarına gitmiş ve neden dünya üzerindeki kötülüklerin var olduğu sorusu ile meşgul olmuşlardır. Bununla birlikte, metafiziği reddetmişler ve yine Tanrı'nın varlığını yok sayarak evreni oluşturan ve evrende var olan her şeyin maddeden meydana geldiğini açıklamışlardır. Peki, Antik Çağ'a dayandırdığımız materyalizmin kökleri nereden gelmektedir?

Antik Çağ'da mitos kavramı, kolektif hayal gücünden doğmakla birlikte, kuşaktan kuşağa geçerler ve mitosların kökeni Tanrı'dır. Evrenin nereden gelip nereye gittiği, bu dünyada insanın yeri neresidir gibi temel sorulara mitosta bir cevap vardır. Bu soruların cevabına körü körüne inanılmıştır. Çünkü bu soruların kaynağı Tanrısaldır ve inanç dahilindedir.² Fakat bir süre sonra artık bu cevaplar yetersiz kalır, insanı kandıramaz duruma gelir ve insan kendi aklı ile düşünmek ister. Dinin ve geleneğin verdiği yanıtlarla yetinmez ve

* Diderot'nun deizmi, doğayı gözlemlerimizde, Tanrının varlığına kanıt oluşturacak bulgulara rastlamamızla başlamış ve erdem üzerine kurulu bir Tanrı kavramı ile ilişkili olarak devam etmiştir. Diderot'nun deizminde Hıristiyanlık dinine karşı eleştirel bir tavır da vardır. Hıristiyanlığı, ilerlemenin önünde engel teşkil eden bir unsur olarak görmektedir.

¹ Lange, 1998: 27.

² Orak, 2003:5.

kendi düşüncesi ile bilgiye ulaşmak ister. Bilmek isteyen insan, praxis'ten theoria'ya yükselir ve bilime varır. Artık efsanelerden, dini tasarımlardan, dogmalardan bir kopuş yaşanmış ve bilgiye, bilime, sorgulamaya, araştırmaya, öğrenmeye, gözlem yapıp ilerlemeye doğru uzanan bir geçiş gerçekleşmiştir.³ Mitostan logosa doğru olan bu geçiş dönemi, felsefe ve bilimin üretimi olarak değerlendirilebilir. Logos'a geçiş ile birlikte bir aydınlanma gerçekleşmiş, gelenekler tamamen reddedilmiştir. Fakat XVIII. yüzyıl aydınlanma dönemi felsefesine kadar olan zaman diliminde göreceğimiz gibi, burada da mitostan yani dinden tamamen bir kopuş gerçekleşmemiştir. Logos ile birlikte önem kazanan birey, içinde yaşadığı doğayı sorgulamaya başlamıştır. Bunun sonucunda da evrenin oluşumuna ve işleyişine dair bir takım sorunlar, bu dünyaya bağlı kalınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Mitos ile birlikte maddi dünyaya ait olan şey, maddi olmayan varlıklarla açıklanırken; logos'a geçiş ile artık maddi dünya önem kazanmış ve madde, var olan her şeyin temeline yerleştirilmiştir. Böylelikle materyalizmin temelleri atılmış görünmektedir.

Antik Çağ materyalistlerinden olan Demokritos, ilk çağın temel problemi olan arkhe sorununa "atom" kavramı ile çözüm getirmiştir. Atomlar hareket halindedir ve birbirlerine çarpma sonucu dış dünyada var olanlar meydana gelmiştir. Epiküros ise, Demokritos'un atom öğretisini benimsemiş ve geliştirmiştir. Burada artık, materyalizme bir eğilim gerçekleşmeye başlamıştır.

Ortaçağa geldiğimizde, modern materyalizmin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz nominalizm savunucuları olan Roscelinus, tümellerin bir sestem ibaret olduğu söyleyerek tümellerin varlığına ihtimal vermemiştir. Ockhamlı William ise Roscelinus'un izinden gitmiş ve tümelleri terimler üzerinden açıklayıp varlıklarını reddederek, soyut kavramların olamayacağını söylemiştir.

Ortaçağın bu aktif gelişimi ve tümelleri somutlaştırma çabası, bilimin temellerini dinamik kılmış; böylece bilimsel manada soyut bir hakikat değer kazanmaya başlamıştır. Böylece, Rönesans dönemiyle beraber bir büyücülük faaliyeti sayılan simya bilimi, artık madde ve terkiplerinin açık bir araştırması olan kimya bilimine dönüşmeye başlamıştır. Kepler ve Copernicus ile beraber gök bilimi gelişmeye başlamış, evren hakkındaki bilgiler dünyevileşmeye ve insanileşmeye başlamıştır. İşte biz buna hümanizma faaliyeti diyoruz ki, böylece Fransız aydınlanmasını şekillendiren hümanizma faaliyeti kendisini Rönesans'tan itibaren de göstermeye başlamıştır. Hümanizm kavramı sonraki çağlara da önemli ölçüde etki ederek, 17. yüzyıl Fransa'sı içerisinde yetişmiş olan Descartes'ın, "ben" felsefesinin de oluşmasına katkı sağlamıştır. İnsanı temele alan hümanizm, Descartes'in kuşku duyarak

³ A.g.e. 5.

ulaştığı kendi varlığı ile doğrudan ilişkilidir. İnsanın kuşkulanmasının nedeni fark etmeksizin, kuşku duymasındaki amaç, düşünerek kendi varlığının bilincine varmasıdır. İnsanın herhangi bir nesneye ihtiyaç duymadan, yalnızca düşünerek kendi varlığının bilincine varması konusunda Descartes, öznel fikrini felsefeye eklemiştir. Öznel olma durumu, öncelikle bireyin kendisini etkilemekle birlikte, bireyin içinde bulunduğu toplumu da bir o kadar ilgilendirmektedir. Çünkü birey, yaşadığı toplum içerisinde ancak kimliğini oluşturabilir. İlerleyen dönemlerde, Descartes'in "ben"i yani kişinin özneliği, sadece felsefenin değil, sosyolojinin de ilgilendiği bir konu olmuştur. Descartes'ın "ben"i böylelikle "biz"e yani topluma kadar uzanmıştır.

XVII. yüzyıl materyalizm savunucularına da Ortaçağ sonrası kısaca bakacak olursak, Thomas Hobbes, evreni mekanik olarak tasarlamış ve parçacıkların hareketleri ile evrenin oluşumunu açıklamıştır. Sadece evreni değil, insanı da materyalist olarak incelemiştir. İnsan doğasından yola çıkarak oluşturduğu devlet anlayışında, iktidarın kökünün Tanrı olduğu inancını yıkarak, insanı merkeze alan bir görüşü benimsemiştir. Hobbes'un devlet anlayışı da, materyalist bir tavır sergilemektedir. Ayrıca siyasi düşünceleri, günümüz devlet anlayışının temellerini oluşturmuştur. Bu dönemde, materyalizmin savunuculuğunu yapan bir diğer isim olan Pierre Gassendi ise Epikuros'un felsefesini geliştirerek, ilk hareket ettirici olarak Tanrı'nın varlığını kabul etmiştir. Fakat evren içerisindeki değişimler, onun için de cisimseldir. Buraya kadar gelişen materyalizm, Aydınlanma döneminde farklı şekillere bürünecektir.

Son olarak Aydınlanma dönemi felsefesine baktığımızda, Fransa'da zirveye ulaşan bir materyalizm bizi karşılamaktadır. Descartes'in evreni büyük bir makine olarak tasarlamasından esinlenerek Makine-İnsan'ını kaleme alan Julien Offray de La Mettrie, evrimin temellerini Denis Diderot ile birlikte atan Georges-Louis Leclerc Buffon, madde ve içinde barındırdığı hareketten başka hiçbir gerçeği kabul etmeyen Paul Henry d'Holbach ve deizm ile felsefesine başlayıp arkadaşı D'Holbach'tan etkilenerek materyalizmin savunuculuğunu yapan Diderot, materyalist filozoflardandır. Hepsi birbiri ile etkileşim içerisinde olan bu dönem materyalistlerinden her birinin düşüncesi, bir diğerinden ayrıdır. Fakat D'Holbach'tan etkilenerek materyalizminle deizmini birleştiren Diderot diğerlerinden biraz farklıdır. Diderot aynı zamanda Buffon ile birlikte Lamarck'ın evriminin temellerini atmıştır. Kendi dönemine kadar olan düşünürlerin görüşlerini inceleyerek sentezleyen Diderot'nun farkı burada boy göstermektedir. İşte bu nedenle incelemeye değer, geniş çaplı bir felsefi düşünceye sahiptir.

Tezimizi üç ana başlık altında ele alıp, kısaca Ortaçağ sonundan başlamamızın sebebi; modern materyalizmin başlangıcı saydığımız nominalistler ve sekülerist papa karşıtlarının siyasetin madde dünyasına ait olduğunu söylemeleriyle, kilisenin karşısında olmalarını açıklamak istememizdir. Materyalizmin başlangıç noktasına inmek istedik çünkü deizmle başlayıp daha sonra bunu materyalizminle bağdaştırarak yoluna devam eden Diderot'nun materyalizmini açıkça ifade etmemiz için bunun gerekli olduğunu düşündük. Ortaçağdan, Rönesans dönemine geçildiğine ise Aydınlanmayı etkilediği kadar bilim faaliyetlerine yer verilmiştir. Hemen hemen tüm Aydınlanma filozofları üzerinde büyük izler bırakmış Nicolaus Copernicus, Johannes Kepler ve Galileo Galilei'nin düşünceleri tezimizde açıklanmıştır. Bilimsel faaliyetler, artık Rönesansla birlikte hız kazanmış ve yer ile gök arasındaki ayırım somutlaştırılarak dünyevileşme başlamıştır. Bu durum da, Tanrı'ya ait olan göğün artık insanın incelemeleriyle birlikte, aslında Tanrısal olmadığı sonucunu vermiştir. Evrenin incelenmesi, materyalist düşüncenin ilerlemesini giderek hızlandırmıştır. Çünkü, doğanın gözlemlenmesi, kendi kendine işleyen bir evrenin varlığına kanıt oluşturacak bulguları beraberinde getirmiştir.

Tezimizde Diderot'nun hayatı, düşünceleri ve içinde yaşamış olduğu Aydınlanma dönemine geçilmeden önce, son olarak XVII. yüzyıl materyalizm savunucularından Diderot'nun etkilendiklerine değinilmiş ve sonrasında Aydınlanma dönemine geçilmiştir. Aydınlanma Döneminde ise Ada Aydınlanması içerisinde yer alan İngiliz Aydınlanması ve İskoç Aydınlanması düşünürlerinin, Denis Diderot'ya etkilerinden bahsedilmiştir. Sonrasında, Alman Aydınlanmasında önemli bir etkiye sahip olan ve Kant'ın yolunu açan filozoflar ele alınarak Diderot'nun Kant ile ilgili düşüncelerine yer verilmiştir. Son olarak Diderot'yu hazırlayan ortam yani Fransız Aydınlanma Dönemi incelenip, tezimizin üçüncü bölümüne geçilmiştir.

Tezimizde, Diderot'nun hayatına ve eserlerine uzunca yer verilmiştir. Sebebi, Diderot'nun eserlerini oluşturma aşamasında, hayatının büyük bir etkisinin olması ve felsefesini anlayabilmek açısından da eserlerinin paha biçilemez bir öneme sahip olmasındandır. Kimi eserinde ahlak felsefesine, kimi eserinde sanat felsefesine, kimi eserinde siyasi ve politik düşüncelerine yer vermiştir.. Felsefi düşüncelerini eserlerinde dile getirmiş büyük bir düşünür olan Diderot, renkli dünyasının kapılarını eserlerine yansıtarak bize açmıştır. Bununla birlikte eserlerinin herkese ulaşmasını sağlamış ve böylelikle düşünceleri, toplumun her kesimine yayılmıştır. Zaten Diderot'nun en önemli özelliği, öznelden genele yükselen bir felsefi yapı kurmasının yanı sıra, toplumsal bir tavır sergileyerek ve tüm halkı örgütlemeyi başararak Fransız Devrimine giden yolun önünü açmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA ÖNCESİ DÖNEM

1.1. Kısaca Batı Hıristiyan Ortaçağ Sonu

Ortaçağ, İlkçağ ile Rönesans arasında bir geçiş dönemi olup yaklaşık olarak bin yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönem, kilisenin entelektüel olarak yetkinliğini kesinleştirdiği için kimi zaman yüceltilen, kimi zaman da düşüncenin karmaşıklaşarak çözülemez bir duruma gelmesi ile de gözden düşen; kimileri için ise karanlık olarak tezahür edilen bir dönemdir.⁴

Bazı kaynaklarda karanlık olarak anılsa da, bin yıllık süreç içerisinde gelecek çağlara kaynaklık edecek bir çok düşünceye rastlanmaktadır. Ama genel olarak kilise dışında kurtuluş yolu aramak, bu dönemde olanaklı değildir. Hakikatin aranması, bilime ulaşma çabaları, ancak kilise sınırları içerisinde mümkündür.⁵ Kiliseden bağımsız hareket etmek demek, dinsizlik demektir. Ortaçağın en belirgin özelliği, akıl-inanç-vahiy üçgeninde şekillenmiş olmasıdır. Özellikle I. yüzyıldan V. yüzyıla kadar olan Patristik dönemde, henüz net olmayan bir felsefe vardır ve inanç akıl ile temellendirilmeye çalışılmıştır. IX. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar olan Skolastik dönemde ise inanç akıl ile kanıtlanmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle, Tanrı kanıtlamaları Ortaçağda büyük bir yer tutar ve Ortaçağ'ın düşünce yapısını sunan bir ayna gibi düşünülebilir. Din etrafında şekillenen bu dönemde İlkçağdan farklı olarak, Ortaçağ Batı dünyasında Hıristiyanlık ve Ortaçağ İslam dünyasında ise Müslümanlık olmak üzere tek Tanrılı dinler vardır. Sonsuz, sınırsız olan Tanrı tarafından evren yaratılmış olup evrenin bir başlangıcı ve sonu vardır.

İki dönem olarak incelenen ve ilk dönemi Patristik Felsefe olarak anılan kilise babaları döneminde, felsefeye pek fazla ilgi duyulmamış ve daha çok dinsel konular tartışılmıştır. Bununla birlikte kilisenin sunduğu görüşler, insanlar tarafından sorgulanmadan benimsenmiştir. Hıristiyanlığın bu denli kilisenin sorgulanamayan düşünceleri ile baskılanmış olması da, skolastik felsefeyi doğurmuştur. Skolastik Felsefe olarak adlandırılan ve Ortaçağ'a damgasını vuran bu dönemde, yine kilisenin egemenliğine bağlı kalınmış fakat felsefeye eğilim olumlu olarak gelişme sağlamıştır. Ortaçağ'ın temelini oluşturan Skolastik Felsefe, okul anlamına gelen schola kelimesinden türetilmiştir.⁶ Yani bu dönemde medreseler ve üniversitelerde eğitimler verilmiştir. Ama verilen eğitimler genellikle din ve teoloji temelli olmuştur. Ortaçağ filozoflarının hemen hepsi teologdur. Filozoflar, varlığın özü nedir

⁴ Libera, 2013: 7.

⁵ Weber, 2020: 153.

⁶ Doğrucan, 2018: 55.

sorusuyla meşgul olmuşlar ve bu dünyayı bir kenara itip öteki dünya hakkında bilgi edinme çabasına üzerine yoğunlaşmışlardır. Eserlerini de bu doğrultuda vermişlerdir. Yani felsefe, bu dönem için dinin hizmetindedir. Dinin hizmetinde olan felsefe ve hatta bilim de haliyle fazla bir yol kat edememiştir. Bilim hiç gelişmemiştir demek yanlış olur çünkü Latince septem artes liberales denen ve yedi özgür sanat olarak çevrilen kategoriler, bu dönemin sanat faaliyetidir. Sanattan kastedilen aslında dönem itibariye bilimsel faaliyetleridir.⁷ Skolastik felsefe düşünürleri, dogmanın kabul ettiği Tanrı-İnsan'ın niçin var olduğu sorusu ile meşgul olmuşlar ve bilim ile ilahiyat temelinde ilerleyen bir felsefi soruşturmaya odaklanmışlardır. Bu soruya bir yanıt bulmak için de realistler ve nominalistler olmak üzere iki zıt grup oluşmuştur. Ve bu gruplar arasında çıkan anlaşmazlık, özellikle nominalistlerin düşünceleri, skolastiğin çöküşüne ve rönesansın doğmasına ortam hazırlamıştır.⁸

Skolastik felsefeyi erken, yüksek ve geç olarak farklı dönemler içerisinde incelemek mümkündür. Fakat bizim Diderot'ya dayandıracağımız kısım, Skolastik felsefenin son dönemi olup, Ortaçağ'ın genel özelliklerinden bir kopuş gösteren, tümeller probleminde ortaya çıkan nominalizm ve nominalizmin temsilcileri olan Roscelinus ve Ockhamlı William'ın düşünceleridir. Roscelinus ve William'dan sonra kısaca değineceğimiz bir diğer isim, siyaset alanında materyalizmin önünü açacak olan Padova'lı Marsilius olacaktır.

"Tümeller ya da evrenseller problemi" neredeyse tüm Ortaçağ filozofları tarafından ele alınmış, farklı düşünceler ortaya konmuş ve skolastik felsefenin sonlanmasına sebep olan bir sorun haline gelmiştir. Problemin çıkış noktası, Boethius'un, Porphyrios'un Isogage adlı eserine yazmış olduğu şerhtir.⁹ Aslında ilk kez bu dönemde oluşmuş yeni bir problem olmayıp İlkçağ dan süregelen, Platon ve Aristoteles'in eserlerinde kendini gösteren bir problemdir. Fakat o zamanlarda çok fazla üzerinde durulmamasının sebebi, İlkçağ filozoflarının kafalarının doğa ile meşgul olmuş olmalarından olsa gerek. Ama Ortaçağda, koyu bir kilise yönetimi ile tek tanrılı dinlere dönüş yaşanmış ve bu dönemin odağını oluşturan, hatta bu dönemin sonunu getiren bir problem haline dönüşmüştür tümeller.

Problemin odağını oluşturan isim olan Boethius(233-305) için tümellerin tek başına gerçeklikleri yoktur çünkü tümeller, birey gruplarından bağımsız olamayacakları gibi duyularla algılanan tözler de olamazlar. Tümeller; yalnızca maddi dünyada var olan cisimlerin, zihindeki kavramsal karşılıklarıdır.¹⁰

⁷ A.g.e, 56.

⁸ Weber, 2020: 154.

⁹ Çotuksöken ve Babür, 2019: 92.

¹⁰ A.g.e, 81.

Sorunun kaynağını teşkil eden tümellerin varlığı ya da yokluğu değil, zaten halihazırda var olan tümellerin nerede ve nasıl bulduklarıdır. Bu konu hakkında ilk fikir olan realizm, Platon felsefesi ile bağdaşmaktadır. Realizme göre, Platon'un felsefesinde idealara ait olan ve bu dünyadan aşkın olan tümeller, Tanrısaldir. Yani tümeller ancak Tanrısal idelerdir ve başlı başına realiteleri vardır. Tikeller ise gelip geçicidir, kalıcılığı yoktur. Cins kavramları gerçek eşyalardır ve tikelleri bizzat doğururlar.¹¹ Realizm, bu dönemde kilisenin resmi görüşü haline gelmiştir. Çünkü kilise de evrenseldir ve gerçektir. Bunu reddetmek, kiliseyi de reddetmek anlamına gelmektedir.¹² Bu dönemde, Hıristiyanlar kilisenin hiçbir söylediğinden şüphe etmemeli ve sorgulamadan körü körüne kiliseye bağlı kalmalıdır. O nedenle realizm, kilisenin yanında halk tarafından da benimsenmiştir.

Realizmin en önemli temsilcisi Anselmus'tur(1033-1109). Anselmus, kiliseye tam bağımlı ve inancı tam olan bir filozoftur. Anselmus, Aziz Augustinus'un "anlamak için inanıyorum"undan hareket etmiştir. İnancı akıl ile temellendirmeye çalışmış ve bilginin kurulması için doğru yargılara ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.¹³ Anselmus için önce inanmak ve sonra da anlamak gerekir. Çünkü aklın gücü, inanılan her şeyi anlayabilir ve kanıtlayabilir. Akıl ve inanç, bilginin biricik kaynaklarıdır.¹⁴ Önce inanç, ardından akıl ve en son en yüce yetkin ve iyi olan Tanrı'nın bilgisine ulaşmak gereklidir.¹⁵ İnanılanın, akıl kullanılarak kavranması, imanın beraberinde getirmiş olduğu bir ihtiyaçtır. İlk anda imkandan ibaret olan aklın araştırılması sayesinde gerçekliğe ulaşılır.¹⁶ Anselmus için iman, düşünerek ya da tecrübe edilerek ulaşılabilecek bir şey değildir. İman, Tanrı'nın bir lütfu olup insanı önünde hazır bulunmaktadır.¹⁷ Anselmus'un, realizmin temsilcisi olduğunu şu cümleden de anlamak mümkündür: "*Duyular bireysel varlıkları, akıl ise tümelleri algılar; her yaratılmış ancak gerçek veya en yüce iyiden (Allah) pay almakla, gerçek hayırlı olur.*"¹⁸

Tanrı kavramı tartışmaya açık değildir. Çünkü bu kavram bize inanç tarafından verilir. Akıl inancı zorunlu olarak varsaydığından, Tanrı fikri de doğrudan kabul edilir. Tanrı yoktur diyen birinin bile zihninde, Tanrı kavramına sahip olduğunu söylemiştir.¹⁹

Tümeller probleminde karşımıza çıkan diğer önemli düşünce; realizmle karşı karşıya olan, tümellerin tikeller olduğunu söyleyen, Skolastik felsefenin sonlanmasını hızlandıran ve Rönesans dönemini hazırlayan Nominalizm(Adcılık)'dir. Nominalizmin düşünceleri, kilise

¹¹ Vorlander, 2017: 263.

¹² Weber, 2020: 168.

¹³ Gökberk, 2020: 182.

¹⁴ Çotuksöken ve Babür, 2019: 138.

¹⁵ Gökberk, 2020: 325.

¹⁶ Durak, 2019: 295.

¹⁷ A.g.e, 296.

¹⁸ Vorlander, 2017: 265.

¹⁹ Çotuksöken ve Babür, 2019: 139.

tarafından olumsuz karşılanmış ve nominalistler dinsizlikle suçlanmışlardır. Nominalistlere göre tümel kavramlar, sadece addan ya kelimelerden ibarettir.

Hakkında fazla bilgi bulunmasa da nominalizmin ilk büyük temsilcisi olan Roscelinus'a(1050-1120) göre tümeller, sadece "flatus vocis" denen seslerden ibarettir ve yalnızca bireysel olan gerçektir. Gerçek olan bireysel eşyadır.²⁰ Tümelin varlığını reddeden bu görüş, Kiliseye karşı bir savaş başlatmıştır. Çünkü evrensel olan kilisenin varlığı, burada yok sayılmaktadır. Kilise, nominalizme göre sadece gerçek ve sağlam olan Hıristiyanlığın kişisel hizmetindedir. Kilisenin genel bir evrenselliğinden söz etmek mümkün değildir. O halde ilk günah da geçerliliğini yitirir ve bireysel günah yalnızca gerçek olandır.²¹ Bu görüşünü teslis inancına uygulamasıyla birlikte, birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir Roscelinus. "Madem gerçek(hakikat) ancak bireylerde bulunuyor, öyleyse uluhiyetin üç şahsı, ayrı üç tözdür, dolayısıyla aslen üç ilahtırlar" düşüncesi hoş karşılanmamış ve düşüncelerini Soissons Konsili'nin baskısıyla geri almak zorunda kalmıştır.²² Uzun bir aradan sonra, Ockhamlı William ile birlikte nominalizm bu kez ses getirecek şekilde yeniden gündeme gelmiştir.

Tüm hayatı boyunca mantıkla uğraşan William Ockham(1287-1347) Aristotelesçidir. Fakat sadece Aristoteles'ten değil, ondan sonra gelen Boethius başta olmak üzere, başka adçı filozoflardan da etkilenmiştir. Mantığın temelini oluşturan "terim" konusu üzerinde çok durmuştur ve özne konumunda olan yani her şeyin onda birleştiği, anlamların ona yüklendiği terimin, asıl bilinmesi gereken olduğunu söylemiştir.²³ Tümelleri de terimler üzerinden açıklamıştır.:

Ockham'a göre terimler kategoremantik ve sinkategoremantik diye ikiye ayrılırlar. Kategoremantik terimler ya tekil ya tümeldir. Tekil, bir olan ve çok olmayandır. Ayrıca tekil çok olanı değil, bir olanı anlatmak üzere kullanılmaktadır. İşte burada alınan birinci anlama göre, tümel tekildir; ama ikinci anlama göre böyle değildir. Tümel bir sözcük olduğuna göre ve zihindeki bir kavramı imleyen bir sözcük olduğuna göre tekildir. Ruhun yönelimi, kavramı doğası gereği tümeldir, ama bu tekildir de aynı zamanda; yani tümel tekildir. Tekil bir kavram, tek bir kavram burada söz konusudur. Sözcük de tümeldir ama buradaki tümellik farklıdır. Zihnin ya da ruhun kavramlarına özgü olan tümellik ile; sözlere, sözcüklere özgü olan tümellik farklı farklı şeylerdir. Çünkü ruhun kavramlarına özgü olan tümellik doğal bir tümelliktir. Sözcüklere, sözlere ilişkin tümellik ise uyuşumsaldır.²⁴

²⁰ Vorlander, 2017: 264.

²¹ Weber, 2018: 168.

²² Vorlander, 2017: 264.

²³ Çotuksöken ve Babür, 2019: 243.

²⁴ A.g.e, 244.

Her tümel ancak zihinde vardır. Onlar şeylerin özü değil, sadece şeylerin özünün açıklayıcısıdır. Tümeller yalnızca yazılı ve sesli olarak vardır. Etrafımızda gördüğümüz her şeyin tek tek kendi başlarına gerçeklikleri yoktur. Sadece cisimler arasındaki benzerlikler, onlar için bir "benzerlik sınıfı" kurmamıza neden olmaktadır. Ama bu benzerlikleri ifade ettiğimiz kavramların aslında realiteleri yoktur. Sadece zihinsel olarak biz bu kavramları biliriz.²⁵ Tümeller, sadece zihindedir ve duyulur olanla ve cisimle hiçbir ilişkisi yoktur. Ayrıca adların bir parçası olarak da nitelendirilemezler.²⁶

Ockhamlı William, kavramları kendi isteği doğrultusunda saptamış ve artık dili sadeleştirme yoluna gidip dili deyimlerden ya da birinci derece öneme sahip olmayan kavramlardan kurtarmıştır. Böylece zihin karışık durumlardan, fazlalıklardan kendini soyutlamıştır. Ockham, yapmış olduğu yeni çalışma ile bilimin ortaya çıkmasına önayak olmuştur. Doğanın kendisini anlatmasına, şeylerin kendi içlerinde konuşmalarına bırakmalarına yarayan bir bilimdir bu. Ockham bu tavrıyla Francis Bacon, Thomas Hobbes ve John Locke'un öncüsü sayılabilir. Ayrıca Ockham, felsefesi ve özgür düşüncesi ile de aynı şekilde öncü sayılabilir. Onun felsefesi ve özgür düşüncesi, kendine has düşüncelere sahip olmasıyla birlikte kendi yolunu çizmesine neden olmuştur.²⁷

Ne realizm kadar Tanrısal olan ne de nominalizmin tekilliğini savunan ve her ikisini bağdaştırmaya çalışan görüş, konseptüalizmdir. Konseptüalizme göre tümeller, şeyler değildir. Tümeller, eşyadan önce ya da sonra değil, eşyanın içindedir. Abelardus'un(1079-1142) ortaya attığı bu görüşe göre tümeller, bireyselin içindedir fakat bunun dışında da varlığını kavram olarak sürdürmektedir.²⁸ Sadece tekilerin varlığını kabul eden Abelardus için tekilerin dışındaki her türlü şey yani tümel, insan zihninin ürünüdür. Bilgi, zihinde oluşur. Fakat tümeller, aynı zamanda gerçek olanı imler.

Ockham gibi mantıkçı olan Abelardus, düşünme ile gerçeklik arasındaki ilişkide dilin gücüne büyük önem vermiştir. Onun için tümeller dildedir. Tümel, adçılar gibi ne ses ne de realizmciler gibi res'tir. Tümel, "vox significativa"dır.²⁹ Bu tümeller, sadece ses olarak kelimelerden ibaret olmayıp dilde anlamsal karşılıkları da vardır. Abelardus, bunların dışında kendisine bir soru sormuştur: Bireyselleri imleyen bir tümel ortadan kalksa tümel anlamlı olmaya devam eder miydi? "³⁰ Bu soruya verdiği cevap, tümelin tümelliğini kaybedeceği fakat zihinlerde anlamını devam ettireceğidir.

²⁵ Aster, 2005: 416-417.

²⁶ Çotuksöken ve Babür, 2019: 246.

²⁷ Lange, 1998: 189.

²⁸ Weber, 2020: 171.

²⁹ Çotuksöken ve Babür, 2019: 175.

³⁰ Durak, 2019: 306.

Realizm, inanç temelli olup Tanrı akıl ile kavranabiliyorken; nominalizm, epistemolojik ve ampiristtir. Doğuştan gelen ve akılda bulunan bilgilere karşı olan Ockhamlı William için deney doğruları en güvenilir olandır. Gerçek bilgi ona göre deney ile öğrenilendir ve deneysel olan ile gerçek anlaşılabilir. Tanrı, yaşanılan dünyada deney ile kavranamaz olandır. Buradan hareketle, bir bakıma Roscelinus ve Ockhamlı William'ı modernist maddeciliğin başlatıcısı ve atası olarak görebiliriz. Deizm ile felsefesine başlayıp materyalizm ile sonlandıran Denis Diderot'nun materyalizmini, Ortaçağ nominalizmine dayandırmamız gerekecektir.

Skolastik Felsefenin çökmesine sadece nominalistler değil aynı zamanda Ortaçağ siyaset dünyasında kilise ve yönetim arasında çıkan bazı anlaşmazlıklar da etken olmuştur. Zaman zaman papa ve imparator arasında çatışmalar olmuş ve galip gelen taraf duruma göre farklılık göstermiştir. Bu çatışmaların sebebi, kilisenin Tanrı'nın emirlerine tabi olması ve imparatorun da kilisenin himayesi altında olmasının istenmesidir. X.yüzyılda başlayan bu çatışmalar, XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir.³¹ Tartışmaları başlatan bu karmaşık konuları çözmeye yönelik uzlaşımsal görüşler sunulmuş fakat bu görüşler olumlu sonuçlar getirmemekle birlikte olayların daha da derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu çatışmalar, Hıristiyan dünyasında papalığın önemini artırmakla birlikte imparatorluğun da değerinin azalmasına sebep olmuştur.³² Ama yine de imparatorluğun hakim olmasının istenmesi ve kilisenin imparatora karışmaması düşüncesi, dünyevileşme açısından önem arz etmektedir.

Siyaseti dünyevileştiren bir isim olarak karşımıza çıkan Padovalı Marsilius'a burada değinmek yerinde olacaktır. Çünkü Padovalı Marsilius'un(1275-1342), devlet anlayışı da papa- imparator çatışmasında olduğu gibi, dinden bağımsız olup bu dünyaya yöneliktir. Onun devlet anlayışı, materyalist bir eğilim göstermektedir. Tıpkı papa-imparator çatışmasında olduğu gibi, Marsilius'ta da siyaset maddi dünyaya aittir. Yani iktidarı dünyevileştirmiştir. Marsilius, laik bir devlet kurma yolunda ilerlemiştir ve siyasi düşünceleri ile kendinden sonra gelecek olan düşüncelere öncülük etmiştir. Onun siyaset felsefesinde, dini kuralların ve dogmaların bir yeri yoktur. Laik bir devletin temeli, dünyevi amaçlar üzerine kurulu olmalıdır; böyle bir toplum öbür dünyada değil, bu dünyada iyi ve mutlu bir yaşam için çabalamalıdır.³³ Marsilius'un bu düşünceleri, Hobbes'a zemin hazırlamış gibi görünmektedir.

Ortaçağ'da uzunca bir dönem kiliseye karşı çıkılamamış ve din adamları, filozoflar kilisenin görüşlerinden uzaklaşmadan fikirlerini öne sürmüşlerdir. Fakat Ockham, Kilisenin gücünün özellikle devlet alanındaki sınırlandırılmasına yönelik bir tavır sergileyerek,

³¹ Durmaz, 2010: 114-115.

³² A.g.e, 114. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/254095> (Erişim tarihi: 05.02.2021).

³³ Hacıfevzioglu, 2017: 74.

Tarıbilim ve felsefeyi birbirinden ayrı tutmuştur. Onun bu düşünceleri, Rönesans'ın temelini oluşturacak, yeniye aramaya yönelik zemini hazırlamıştır. Ockhamlı William'ın tümellerin yalnızca addan ibaret olduğunu, gerçekte karşılıklarının olmayıp, gerçekte var olanların yalnızca bireyseller olduğunu söyleyen nominalizmi, bir yandan Rönesans ve modern dönemde karşımıza çıkan bireyciliğe göz kırparken diğer yandan akıl ile inanç arasında yaptığı ayırım ile modern sekülerizme giden yolun önünü açacaktır.³⁴

Artık nominalizmle birlikte gelen materyalist düşünce sistemi, dünyevileşme gibi unsurlar, teosantrik düşünce ile şekillenen skolastiğin çöküş dönemine zemin hazırlamış ve aydınlanmaya giden yolda Rönesans ile bir yeniden doğuş gerçekleşmiştir.

1.2. Rönesans Felsefesi

Rönesans, Fransızca bir sözcük olup "yeniden doğuş" anlamına gelmektedir.³⁵ Yeniden doğuş denmesinin temel sebebi, Ortaçağ'ın statik anlayışından çıkıp, Antik Yunan köklerinin yeniden canlanmaya başlamasıdır. Rönesans'ın oluşumunda Haçlı seferleri, İstanbul'un Fethi gibi birçok önemli unsur vardır. Bunun yanında bir çok yenilikle birlikte pusula kullanımı yaygınlaşmış ve bununla birlikte coğrafi keşifler artmıştır. Coğrafi keşiflerle birlikte de yenilikler, farklı bölgelere taşınarak bilim başta olmak üzere her alanda gelişmeler gözlemlenmiştir.³⁶ Matbaanın yaygın kullanımı ile de kitapların basımı artmış ve farklı alanlardaki bilgiler hızla yayılmıştır.

Bu dönemde artık bir hareketlilik, yeniye doğru bir ilerleme söz konusudur. Doğruya ulaşmada, hakikati aramada farklı yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Hemen hemen her alanda yeni atılımlar yapılmıştır.³⁷ Bu atılımlardan bazıları; matematikte yeni semboller kullanılmaya başlanmış, fizik alanında Leonardo Da Vinci yeni hesaplamalar yapmış, gökbilim çalışmaları yapılmış ve güneş merkezli evren sisteminin olduğu Copernicus tarafından söylenmiştir.³⁸

Rönesans'ı hazırlayan ortam, skolastik felsefenin çöküş dönemidir. Bu dönemde, kilise güç kaybetmeye başlamış ve insanlar kilise ile olan bağlarını koparma yoluna gitmişlerdir. Feodal düzen yavaş yavaş yok olmuş ve şehirli orta sınıf yeni bir hayat düzeni kurmuştur.³⁹ Kilise otoritesinin yok olmasıyla birlikte ise insanlar bağımsızlaşmaya ve özgürce düşünebilmeye başlamıştır. Yeni bir pencereden dünyaya bakan insanların, kendine güveni

³⁴ Türer, 2020: 323.

³⁵ Gökberk, 2020: 205.

³⁶ Durak, 2019: 348.

³⁷ Gökberk, 2020: 205.

³⁸ Smith, 2020: 150-160.

³⁹ Gökberk, 2020: 207.

artmış ve otoriteye karşı gelebilme cesaretinde bulunabilmişlerdir. Bu dönem felsefe etkinliği de kilisenin din adamları tarafından değil kilise dışındaki araştırmacılardan oluşmuştur.

Hiçbir dönem bir öncekinden bağımsız olarak ortaya çıkmaz ve kendinden sonraki dönem için de kaynak niteliği taşır. O halde Rönesans döneminde Ortaçağ'dan izler elbette görülmektedir ama esas olan yeniyi aramaktır. Dönem, genel özellikleri itibari ile aklın sağladığı doğrular ile hareket etmiş ve her alanda deneye başvurmuştur. Örneğin, felsefe artık dinin himayesinde kiliseye hizmet eden bir araç değil; aksine kendini arayan, sorgulayan bir amaca dönüşmüştür. Filozoflar artık teolog değil, bilime hizmet eden, bilimle uğraşan kişiler olmuştur.⁴⁰ Özgürleşmek isteyen insanın, Ortaçağ'ın baskısından kurtulmasına bilimsel faaliyetler etkili olmuştur.

Bu dönem bilimi, özellikle Aydınlanma dönemi filozofları tarafından benimsenmiştir. Daha çok pratik alanda yapılan bilim faaliyetlerinin amacı, insanlığa hizmettir. Önceki dönemlerde soyut varlıklar olarak ele alınan göksel varlıklar -gezegenler ve uyduları- Tanrısal sayılmış ve mükemmel kabul edilmiştir. Göksel varlıklar hakkında söylenenlerin aksini iddia edenlere tepki gösterilmiştir. Fakat bu dönemde gök cisimleri, soyut ya da Tanrısal varlıklar değil aksine incelenebilen, haklarında yorum yapılabilen maddi cisimlerdir.⁴¹

Bu dönemde, Copernicus ile atılan modern bilimin köklerini Kepler, Galilei gibi bilim insanları geliştirmiştir. Bu düşünürlerde de göreceğimiz gibi artık bu dünyaya dönen insan, kendini tanımaya başlamış ve isteklerinin farkına varmıştır. Kilise dışında da bir hayatın var olduğunun bilincine nihayet ulaşmışlardır. Evreni ve kendini gözlemleyen Rönesans insanı, devrim niteliğinde bilimsel faaliyetlere imza atmıştır.

İnsanın bu denli merkezde olduğu Rönesans döneminde, hümanizm faaliyeti ortaya çıkmıştır. Hümanizm; insanı her şeyin üstünde tutan, insanın değerli bir varlık olduğunu kabul eden ve insanın sınırlarını, doğasını konu edinen bir felsefedir.⁴² Hümanizmin en belirleyici özelliği; oluşturduğu kültürün dinden bağımsız olması ve insanın merkezde olduğu bir felsefi düzlemde, insan-dünya ilişkisini temel aldığı bir hareket olmasıdır.

Hümanistler için en önemli kavramlardan birisi özgürlüktür. Artık bireysel bir iradeye sahip olan insan, ilerlemek için aklını özgürce kullanmak istemiştir. Ortaçağ ile özdeşleşmiş olan papa, kilise, feodalite kavramlarına insanlar koşulsuz şartsız itaat etmiş ve bu düzenle ilgili kimse söz hakkına sahip olamamıştır. Ama insanlar artık bu düzenden tamamen soyutlanmışlar ve özgürlüklerine kavuşmuşlardır.⁴³

⁴⁰ Gökberk, 2020: 208-209.

⁴¹ Durak, 2019: 358.

⁴² Kale, 1992: 764.

⁴³ A.g.e, 764.

Francesco Petrarca(1304-1374) için hümanizmin ilk büyük temsilcisi demek yerinde olacaktır. İtalyan şair ve bilgin olan Petrarca, bu dünyaya sıkı sıkıya bağlanmıştır ve bu dünyanın engin, renkli yaşamı onu kendi dünyasını sorgulamaya çekmiş ve karşısına çıkan sorunlarla uğraşmaya itmiştir. Kendini geliştirmek için dil öğrenmiş, döneminin ünlü kişileri hakkında yazılar yazmıştır.⁴⁴ Fakat Petrarca bu dünya ile uğraşırken, Tanrı'dan uzaklaşmamış ve öteki dünya inancını da kaybetmemiştir. Hümanizmde, Tanrısallığı da akılla ilişkilendirmiş ve insanın var olabilmesi için Tanrının varlığına muhtaç olduğunu söylemiştir.⁴⁵

Aydınlanma dönemi filozoflarında tekrar göreceğimiz hümanist anlayışa değindikten sonra yine kendinden sonraki dönemlere kaynaklık yapan ve bilim hareketinde çığır açmış isimlere kısaca bakmak yerinde olacaktır. Bilim hareketinde devrim yapanlardan dönemine damgasını vuran ve kendinden sonrakilere epey etki eden ilk isim Nicolaus Copernicus'tur(1473-1543). Copernicus, Batlamyus'un teorisi üzerinde belli şüpheler duymuş ve gözlemler yapmıştır. Antik Yunan'dan Ortaçağ'a kadar geçerliliğini korumuş olan yer merkezli küre anlayışı, yerini Copernicus ile birlikte güneş merkezli evren anlayışına bırakmıştır.⁴⁶ Artık eskinin yer ve gök arasındaki bütün düşünceleri yıkılmış, kabulü kiliseyi tehdit edecek ve kilise ile karşı karşıya kalmaya neden olacak ve sadece bu dönemi değil tüm zamanlar için geçerli olacak bir görüş ortaya atılmıştır. Kilise için Copernicus'un sisteminde dünya, gökte hareket eden bir gezegen ise gök ve yer bölünmez bir bütünlük içinde demektir. O halde bu düşünce, evreni yaratan Tanrı'nın varlığını inkar etmek ya da Tanrı'nın gökte değil dünyanın içinde olduğunu söylemektir. Bu sebeple kilise taraftarları, Copernicus taraftarlarını eleştirmiş ve onları Tanrıtanımazlıkla suçlamıştır.⁴⁷

Tüm bu suçlamalara rağmen ilerleme ve gelişme için bilim faaliyetlerini durdurmamıştır Copernicus. Yeni ve gerçekten insanlık için önemli görüşler ortaya atmaya devam etmiştir. Sonrasında teorileri, Kepler ve Galileo tarafından kabul edilip farklı gözlemlerle geliştirilmiştir. Matematiksel bir evren görüşünü benimseyen Johannes Kepler(1571-1630), Copernicus'un sistemini matematiksel olarak geliştirmiştir. Copernicus, tüm gezegenlerin güneşin etrafında döndüğünü söylemekle yetinmiştir. Fakat günümüzde Kepler Yasaları olarak anılan üç önerme ile Kepler bunu geliştirmiştir. Bu yasalar özetle; gezegenler Güneş etrafında eliptik yörüngeler üzerine hareket ederler, herhangi bir gezegen

⁴⁴ Gökberk, 2020: 215-216.

⁴⁵ Saygın, 2016: 37.

⁴⁶ Özsoy, 2015: 95.

⁴⁷ Weber,2020: 214-215.

ile güneş arasında çizilecek doğrular eşit zaman aralıklarında eşit alanlar tarar ve gezegenlerin yörüngelerinin yarıçaplarının küpü periyotlarının karesine orantılıdır.⁴⁸

Copernicus'un ortaya atmış olduğu devrim niteliğindeki adımlar, kendinden sonrakilere, özellikle aydınlanma filozoflarına öncülük etmiştir ve hemen hepsi Copernicus'un sistemini benimsemişlerdir.

Son olarak Galileo Galilei(1564-1642), Kepler gibi Aristo mantığını değil, matematiği kullanmıştır. Evrenin dili matematiktir ve onu anlamamız için gereken harfler, kelimeler geometrik cisimlerdir, daireler gibi matematiksel kavramlardır. Galilei, Kepler ve Copernicus'un sistemini farklı boyuttan incelemiştir. Yapmış olduğu teleskop ile astronomik gözlemler yapmıştır ve gözlemleri sonucunda düşünce deneylerine güvenebileceğimiz sonucuna varmıştır. Ama bu düşünce deneyleri, doğada değil Platonun söylediği gibi zihindedir. Ayrıca Aristoteles'in mantık ile bilimsel çalışmalara ulaşılabileceğini de yanlışlamıştır.⁴⁹

Bernal, Galilei'nin ay ve diğer gezegenleri en önemlisi Jüpiter'in uydularını gözlemlemiş olması üzerine Galilei için; "*kopernik sisteminin küçük ölçekli bir modelidir.*" demiştir.⁵⁰

Galilei'nin matematiğe verdiği önem, matematiği evrensel sayması ve tüm bilimlerin temeline koyması Diderot için kabul edilemez bir durumdur. Çünkü Diderot için tüm bilimlerde geçerliliğini sürdürecektir evrensellikten söz etmek olanaklı değildir. Her bilimin kendi metodu olmalıdır.

Bu dönem bilimsel faaliyetlerin yanında, yine aydınlanma düşünürlerine kaynaklık edecek nitelikte, siyasi alanda önemli düşünceler ortaya atılmıştır. Niccolo Machiavelli(1469-1527), bu dönem siyaset felsefesi için önemli bir düşünürdür. Onun *Il Principe* (Hükümdar) adlı eseri, devletin nasıl yönetilmesi gerektiğiyle ilgili görüşlerine ulaşmak için önem arz eder. Ortaçağ düşünürlerinin eskimiş düşüncelerinden farklı olarak olgu ve olaylara yeni yaklaşımlar getirmiş ve bu tavrı onu üstün kılan bir özellik olmuştur.⁵¹ Bireyden hareket ederek devlet yöneticisinin nasıl olması gerektiğini söyleyen Machiavelli, insanlara çok da iyi sıfatlar yüklememiştir. Ona göre nankör, güvenilmez, açgözlü olan insanın önce hırsları doyurulmalı ancak bu yeterli gelmemekle birlikte, insanlar korkutularak yönetilmelidirler. Hükümdar ise insan sıfatlarının aksi görünmeli yani insancıl, güvenilir, merhametliymiş gibi davranmalı ama gerektiği durumlarda özellikle kendi çıkarları söz konusu olduğunda bir an

⁴⁸ Olpak, 2018: 288.

⁴⁹ Küçükali ve Koç, 2016: 123.

⁵⁰ Bernal, 2008: 371.

⁵¹ Smith, 2020: 132.

bile düşünmeden hareket etmelidir.⁵² Machiavelli için devlet, gücünü kiliseden değil ulustan almalıdır. Hükümdar, her zaman devletin çıkarlarını göz önünde bulundurmalı ve ona göre yol izlemelidir.⁵³

Hırs dolu ve bencil olan insanları dizginlemenin yolu, onları serbest bırakmak değil otorite altında yönetmekten geçer. Bu otorite evrensel bir yasa değildir. Bir tek otorite vardır; o da hükümdar. Halk, hükümdarının söylediklerine itaat etmelidir çünkü hükümdar halkı için ne yapacağını bilir.

Diderot, Machiavelli için şöyle söylemektedir: Machiavelli, iyi ve dürüsttür fakat kendi özgür iradesiyle hareket etmeyip Medici'lerin emrinde olmasından dolayı, baskı altında olan halkına karşı duyduğu sevgiyi, özgürlüğe karşı beslediği hasreti gizlemeye mecburdur.⁵⁴ Ansiklopedisinde, Makyavelcilik ile ilgili düşüncelerine de yer verir. Burada Makyavelcilik, onun için şu üç kelimedden ibarettir: "tiranlık yapma sanatı". Diderot'nun Machiavelli'i eleştirdiği konu, monarşiyi savunan bir adam nasıl olur da bir anda tiranlığı haklı çıkarmak için uğraşır ? Diderot düşünmektedir ki, Machiavelli, Hükümdar adlı eserini kaleme alırken halkına "*Bu kitabı iyice okuyun. Eğer başınıza bir efendi getirmek istiyorsanız, onun, benim size anlattığım gibi bir insan olacağına dikkat edin.; evet kendinizi teslim ettiğiniz vahşi hayvan benim anlattığım bu efendidir.*" demek istemiştir ama halkı muhtemelen onu yanlış anlamıştır. Bu söylediklerini bir övgü zannetmişlerdir. Machiavelli'in betimlemiş olduğu bu hükümdar, halk tarafından benimsenmiş ve halk, hükümdarın kendisini görkemli bir şekilde yöneteceğine inanmıştır. Aslında farkında değildirler ki bu tavrı sergileyen çoğu hükümdarın kalıcı hiçbir imajı yoktur.⁵⁵

Machiavelli gibi yeni bir devlet anlayışı isteyen ve Ütopya adlı eseriyle bilinen, aynı zamanda bakanlık yapmış bir devlet adamı olan Thomas More'un(1478-1535) siyaset felsefesindeki görüşleri, es geçilmeyecek kadar önemlidir bu dönem için.⁵⁶ Thomas More, içinde bulunduğu toplumun yönetiminin hoşnutsuzluğundan yola çıkmıştır ve içinde bulunduğu yönetimin karşısında olan bir toplum tasarımı yapmıştır. More'un Ütopya'sı, adaletsizliğin olmadığı, herkesin eşit yaşam koşullarına sahip olduğu ve yöneticilerinde bu doğrultuda yetiştirildiği bir ada ülkesidir.⁵⁷ Tasarladığı ülkesindeki halkı, hiç kimseyle ittifak kurmaz ve ortak alınan kararlara dürüstlikle uyarlar.⁵⁸ Diderot'nun devletinde böyle bir eşitlik söz konusu değildir fakat Diderot'nun devlet anlayışının temelinde de tamamen hoşgörü,

⁵² A.g.e, 132.

⁵³ Gökberk, 2020: 237.

⁵⁴ Ekinci, 1996: 9.

⁵⁵ Diderot ve D'alembert, 2021:337-338.

⁵⁶ Gökberk, 2020: 242.

⁵⁷ A.g.e., 243.

⁵⁸ Smith, 2020: 147.

ahlak ve erdem üzerine kurulmuş bir sitem vardır. Herkesin eşit olma zorunluluğu yokken ulaşılmak istenen sonuç tıpkı Thomas More'un ütopyasındaki gibi huzurlu, güvenilir ve en önemlisi mutlu bir toplum ve toplumun içinde mutlu bireylerin olmasıdır.

Rönesans felsefesinin din anlayışı da yine genel çerçevenin dışına çıkmamış ve yeni bir akım olan Reformasyon'da kendini gerçekleştirmiştir. Reform hareketinin doğmasındaki sebep, Rönesans'ın başlamasından itibaren kilisenin otoritesine yapılan saldırılar ve bu saldırıların giderek şiddetlenmesi olmuştur. Bu dönemde hakim olan akıllı kullanma, akıl ile ilerleme, din karşısında da gücünü göstermiş ve dinin kurumsal yapısı karşısında insanı değersiz kılan kilise baskısına karşı çıkmıştır.⁵⁹ Reform hareketinin başlamasına sebep olan ve Protestanlığın temelini oluşturan Constance Konsili, İznik Konsilinden(M.S. 325) sonra gelen en geniş katılımlı ve en önemli Konsil'dir. İmparator Sigismund'un isteği üzerine toplanan Constance Konsili'nin amacı, Hristiyan dünyasında yıllardır süregelen bölünmeyi ortadan kaldırmaktır. Zaman zaman papazların görevden alınmasında bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Fakat sorunlar, olayların ilerlemesine katkı sağlamış ve sürecin ilerlemesinde ne gibi kararlar alınacağına dair fikirler vermiştir. Konsilin sonunda nihayet görevde olan papazın, görevden alınarak yeni papazın seçimine ilişkin olarak iş birliği yapacaklarına dair sözleşme yapılmıştır.⁶⁰ İmparatorun gücü, papaya üstün gelmiş ve bununla birlikte reformun temelleri atılmıştır.

Resmi olarak ise Reformasyonun tarihinde, Protestanlığı sistemleştiren kişi olarak karşımıza Martin Luther (1483-1576) çıkmaktadır. Alman rahibi olan Luther, başlarda kilise karşıtı olmamasına ve zaten keşiş olarak görev yapmasına rağmen birtakım olaylar, onu kiliseden uzaklaştırmış ve kilisenin karşısında yer almasına sebebiyet vermiştir. Reform hareketini sistemleştiren kişinin Luther olmasının sebebi, Branderburg piskoposu Albrecht'in Endüljans satışına izin vermesi olmuştur. Luther, bulunduğu bölgede Endüljans satışını yasaklamış ve Albrecht'e 95 Tez olarak adlandırılan münazarasını, tartışmak için göndermiştir.⁶¹ Daha sonraları aralarında bir anlaşmazlık yaşanmış ve Luther sonunda kiliseye başkaldırarak halkı yanına çekmiş ve hatta bunu yönetime daha yakın olan prensler aracılığıyla yaparak reform hareketinin başlatıcısı olmuştur.⁶²

Luther'in endüljanslarla ilgili düşüncelerine 95 tezin maddelerinde rastlanır. Mesela 21. tezde Papa'nın, Endüljans vasıtasıyla halka söylemiş olduğu her türlü cezadan kurtulmalarına yönelik söylentisinin yanıltıcı olduğunu söylemiştir. Ya da 75. ve 76.

⁵⁹ Durak, 2019: 356-357.

⁶⁰ Özkaya, 2020: 97-102.

⁶¹ Akkuş, 2005: 100.

⁶² A.g.e., 100-105.

tezlerinde Papalık lütuflarının bütün günahları silinebileceği yönünde papaları vaizlerinin halkı yanılttığını aksine papalık lütuflarının en küçük günahları bile silemeyeceğinden bahsetmiştir.⁶³ Luther için ruhların kurtuluş yolu endüljanslar değildir. Bunların satılması, insanları kandırmaktan başka bir şey değildir ve Luther'in kiliseye düşmanlığını artırmaktadır.

Bu dönemde insanlar, karşılaştığı dinsel ya da toplumsal sorunlara farklı çözümler aramaya başlamıştır. Yeni sorunlar ortaya çıkmış çünkü yeni arayışı önem kazanmıştır. Ortaçağ boyunca süren, yapılan her hareketi Tanrı böyle istedi diye sorgulamadan uygulayan tekdüze toplum, artık bu bağılıktan kurtulmuş ve kendi sorunlarına yönelmiştir. Feodal düzen yıkılmış ve ulus-devlet varlığını sürdürmüştür.⁶⁴ Rönesans döneminde hümanizm, buna paralel olarak gelişen dinde reform hareketi gibi düşünce sistemlerinin hepsi, bu dünyaya yöneliktir. Amaç, bu dünya içerisinde bir kültür yaratmaktır. Haliyle hukuk düzeni ve devlet de insanı temel alan bu dünya ya uygun olmalıdır.⁶⁵

Luther'in yapmış olduğu reform hareketi, aydınlanmayı da doğrudan etkilenmiştir. Özellikle Fransız Aydınlanma düşünürlerinin, özellikle materyalistlerin, kiliseye olan karşıtlığının temelleri Ortaçağ'da atılmış ve burada hız kazanmış gibi görünmektedir. Bu dönemin Katolikliğe karşı olması da, Ortaçağ'dan gelen olumsuz etkilerle birlikte, dinin dönemin isteklerini karşılamada yetersiz kalmasındandır. 17. yüzyıldan itibaren din ve bilim arasındaki çatışma giderek azalacak ve akıl bağlamında daha çok bu dünyaya yönelik çalışmalar ortaya koyulacaktır.

1.3. 17. Yüzyıl Felsefesi

Modern felsefenin, İngiltere'de Francis Bacon ve Thomas Hobbes, Fransa'da ise Descartes ile başladığı söylenmektedir. Rönesans ile temelleri atılan modern felsefe, XVII. yüzyılda kendini bulmuş ve artık Aydınlanma döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Rönesans döneminden farklı olarak XVII.yüzyıl tamamen Ortaçağ etkisinden kurtulmuştur. Rönesans felsefesinde, hala metafizik ve ilahiyata dair düşüncelere bağılılık varlığını koruduğu için Rönesansı modern felsefesinin başlangıcı olarak kabul etmek doğru değildir.

Bu dönemde yetişmiş tüm düşünürler için doğayı bilmenin ve anlamının yolu deney, gözlem ve matematiktir. Artık matematik doğa bilimi(mekanik), kilisenin otoritesinden kurtulmuş ve bu dönemin doğa bilimi yöntemi ile şekillenmiştir.⁶⁶ Rönesansta, insan aklına

⁶³ Luther,2020: 12-21.

⁶⁴Smith, 2020: 131.

⁶⁵ Gökberk, 2020: 236.

⁶⁶ Vorlander,2017: 348-349.

olan güvenin farkına varılmış, bu dönemde de tamamen insan aklı ile hareket edilmeye devam edilmiş ve doğaya bir yönelim olmuştur.

Bu dönemin doğa felsefesi olarak adlandırması, tüm filozofların doğaya yönelerek çalışmalar yapması ve özellikle bilim alanında gökyüzünün gözlemlenerek farklı görüşlerin ortaya koyulmasıdır. Düşünürler ve bilim insanları doğayı keşfetmişler ve doğayı Tanrı'nın müdahalesini dışarıda bırakarak tamamen bilimsel olarak açıklamaya çalışmışlardır. Elde edilen sonuçlar dine bağlanmamış, doğa da bu dünya içerisinde kalınarak olgular ile açıklanmıştır. Özellikle bilim karşısındaki tavrı ile Francis Bacon, ilerlemenin yolunu açmıştır.

XVII. yüzyıl, İngilizlerin ulusal karakteri sürekli materyalist eğilim gösterirken, Fransa'da düşünürler tarafından her zaman "şüpheli" bir tavır sergilenmiştir. Pierre Bayle, dogmatizmi çürütme çabasında iken Descartes ve Gassendi, doğa anlayışlarında mekanik tavır sergilemişler ve mekanik doğa anlayışına giden yolun önünü açmışlardır.⁶⁷ Bu dönem için önemli bir diğer isim ise Aydınlanma Felsefesini başlatacak olan John Locke'tur. Locke'un ampirizmi, tüm aydınlanma düşünürlerini saracak ve nerdeyse hepsinin düşüncelerinin temelini oturacaktır. Bacon ise özellikle Fransız aydınlanma düşünürleri için önemli bir isimdir.

Ansiklopedistlerin, onun bilgi görüşünü benimsediği Francis Bacon(1561-1621), özellikle bilim karşısındaki düşünceleri ile önder bir isimdir. Aydınlanmacılar gibi geleneğe savaş açmış Bacon için insan, doğanın hakimidir. Doğayı kesin bilmenin tek güvenilir yolu bilimdir. Deney ile zihin arasında kurulacak olan bağ ile doğanın kuralları dahilinde bilgiye ulaşılabilir. "Bilgi güçtür" diyen Bacon, bilginin tüm özsel niteliğini faydada görmüş ve geçmişe dair her şeyi yıkıp yeni bilimlerin ve tüm insani bilginin yeniden kurulmasını amaç edinmiştir.⁶⁸

Zihin, bir takım ön yargılarla dolu ya da yanlış düşüncelerle meşgul olabilir. Bu durumda, bilgiye ulaşırken zihin sorunlara yol açabileceğinden, zihin tüm yanlışlardan arındırılmalıdır. Bacon bu yanlışlara, idol ya da put demiştir. İdollerden arınan zihin, artık doğanın bilgisini anlamaya elverişli hale gelecektir. Bilgiye giden yolda da tümevarım yönteminin en sağlıklı olan olduğunu söylemiştir.⁶⁹ Bacon'ın tümevarımı, geleneksel olandan biraz farklıdır. Yöntem olarak, tek tek olgulardan sonuca giden yolda sakin ve temkinli olunması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü acele etmek bizi yanlış sonuçlara götürmektedir.⁷⁰

⁶⁷ Lange, 1998: 283.

⁶⁸ Cevizci, 2019: 449.

⁶⁹ Taşkın ve Becermen, 2018: 70.

⁷⁰ Gökberk, 2020: 279.

Tümevarımla topladığı bilgileri tamamlamak amacıyla, ulaştığı doğrulardan yararlanmak için tümdengelim kullanmıştır.⁷¹ Bunun yanında, doğaya hakim olabilmek için ne sadece akıl ne de sadece duyular yeterli değildir. Her ikisinin de aşırı olmamak suretiyle dengelenmesi gerektiğini söylenmiştir. Ernst Bloch, Bacon'un bu düşüncesiyle ilgili söylediklerini bize şu şekilde aktarır: Ampirist, bir karıncadır: ne bulursa toplayan ve evine taşıyan. Rasyonalist, bir örümcek gibidir: her şeyi kendi maddesinden alan ve boş bir ağ ören... Ama filozof ne karıncadır ne de örümcektir. Bir arı gibi özenle seçtiği çiçeklerin özlerine ulaşır ve kendi çabalarıyla bal yapar.⁷² Ampirizm ile rasyonalizm arasında kurduğu bağ yaklaşık 200 sene sonra Kant'ın felsefesinde ortaya çıkacak gibi görünmektedir.

Bacon, nominalistler gibi bilim ile teolojiyi ve felsefe ile inancı birbirinden ayırmıştır. Birçok İngiliz filozof gibi yaptığı bu ayrımla, bilimde natüralist bir tavır ortaya koymuştur. Din doğruları ona göre bilimin konusu dışındadır.⁷³

Diderot, Ansiklopedisinde Bacon'un Bilimler Sınıflandırmasına yer vererek kendisi de buna benzer bir sınıflama yapmıştır. Ansiklopedi ağacının temelini oluşturan kişinin, Bacon olduğundan eserin bir çok yerinde bahsetmiştir. Bacon, insanın anlama yetisine dayanarak bellek(tarih), imgelem(şiir) ve akıl(felsefe) olarak bilimleri üç kategoride ele almıştır. Diderot da bu şekilde bir sınıflandırma yaparak Bacon'ı benimsemiş ama mantığa biraz daha fazla yer vermiştir.⁷⁴

Bu dönemde aydınlanmacılar üzerinde büyük bir etki yaratan diğer isim; modern felsefenin kurucusu olarak anılan ve Fransız bir filozof olan Descartes'(1596-1650)dır. Çünkü Rönesanstan bu yana ortaya koyulan yeni bir kültür, yeni bir bilim Descartes'da tam anlamıyla sistemleşmiştir. Bu yüzyıldan sonraki birçok filozofta, Descartes etkisi açıkça görülmektedir. Descartes, hem kendi dönemi hem de sonraki dönemler için bir yol göstericidir demek yerinde olacaktır.⁷⁵

Matematikçi olan Descartes, bunu felsefesine ve evrensel bilime uygulamak istemiştir.⁷⁶ Çünkü onun için matematik, hakikate ulaşmak için doğru yoldur. En berrak ve en güvenilir olan, insanın kendisinde doğal olarak bulunan, matematiktir.⁷⁷ Descartes'ın matematiği kesin, açık ve seçik bir bilgidir. İnsan akı, kendi başına yeterli olan ve dışarıdan gelecek başka bir şeye ihtiyaç duymayan yegane yetidir. İnsan aklının yönlendiği yöntem de matematiktir. Duyulara güvenmeyen ve duyularla edinilen bilgilerin bizi yanılttığını söyleyen

⁷¹ Lange, 1998: 235.

⁷² Bloch, 2002: 95.

⁷³ Weber, 2020: 226.

⁷⁴ Diderot ve D'alembert, 2021: 135-144.

⁷⁵ Gökberk, 2020: 292.

⁷⁶ Weber, 2020: 230.

⁷⁷ Vorlander, 201: 375.

Descartes, aklın şüphe götürmez bir kesinlik istediğini söyler. Yalnızca kesinliğe ulaşmak için kuşku duyan Descartes için kesinlik, algı gücündedir.⁷⁸ Felsefesi üzerine kurduğu 'Cogito Ergo Sum'u kesin, açık ve seçik bir bilgidir. "Kesin olarak düşündüğüm şüphe götürmez bir gerçektir. Düşünmek var olmaksızın var olduğum şüphesizdir" der.⁷⁹ Bu düşüncesi, Augustinus'un şüphe etmenin düşünme ve düşünmenin var olmakla aynı olduğunu söyleyen savından çıkmıştır.⁸⁰ Descartes, açık ve seçik bilginin tanımını yaparken inanç ve bilgi arasındaki ayrımı resmi olarak yapmasa da, Fransız Aydınlanma düşünürlerine bu konuda öncülük yapmıştır. Descartes'ın epistemolojisi ve ontolojisi burada iç içe girmiş gibi görünmektedir. Fakat Fransız Aydınlanmacıları, inanç ve bilgi arasındaki ayrımı felsefelerine başarıyla uygulamışlardır. Gassendi ise Descartes'ın bu düşüncesine karşı çıkmıştır. Düşünme eyleminden başka herhangi bir eylem ile de varlık çıkabilir.⁸¹ Sadece düşünerek var olduğumuz sonucuna varmanın doğru olmadığı kanaatindedir Gassendi.

Descartes, matematik oluşumlar için, bize bağlı olmadan, bizim dışımızda dahi bulunsalar bile onlara yok diyemeyeceğimiz kanısındadır. Örneğin, soyut olan üçgene üçgen diyebilmemiz için, üçgen düşüncesinin bizim zihnimize daha önce bulunması gerekir. Bu, doğada gözlemlemesek bile zihnimize var olan matematik bilgisinin nesnel geçerliliğidir.⁸²

Descartes'ın Tanrı'sı mükemmel olan değil, sonsuz olandır. Tanrı, ezeli ve ebedi olan, kendisine hiçbir şey katılmayandır. İnsanda sonsuz bir Tanrı fikrinin oluşmasını sağlayan, Tanrı'nın varlığıdır.⁸³ Kendi zihnimize düşünerek ulaşamayacağımız Tanrı fikrini bizim zihnimize yerleştiren Tanrı'dır. O'nun her şeye gücü yeter ve her şeyi bilir. Descartes, Tanrı'nın varlığını sorgulamadan kabul etmiştir. Çünkü kendisinin en yetkin ve en gerçek varlık olarak tanımladığı Tanrı fikrini biz duyularımızla nesnelere algılamadık ya da dış dünyanın verileriyle elde etmedik. O halde sınırlı olan zihnimize biz, sonsuz varlık düşüncesini tanımlayamayız. Böylelikle Tanrı fikri zihinlerimizde vardır.⁸⁴ Bizim dışımızda var olan şeylerin varlığından şüphe etmemiz gerektiği gerçek olsa da onların varlıklarına inanmamız gerektiğini söylemiştir. Çünkü dış dünya bilgisini bize Tanrı verir. Dış dünyanın aldatici olması, Tanrı'nın bizi kandırdığı anlamına gelir.⁸⁵ Descartes'ın akli mükemmel kılması ne kadar Aydınlanmacılar tarafından benimsenmişse, Tanrı fikri de bir o kadar reddedilecek gibi görünmektedir. Özellikle Diderot ve D'hollbach tarafından.

⁷⁸ A.g.e., 376.

⁷⁹ Weber,2020: 232.

⁸⁰ A.g.e., 145.

⁸¹ Lange,18: 226.

⁸² Vorlander, 2017: 377.

⁸³ Weber, 2020: 232.

⁸⁴ Gökberk, 2020: 302.

⁸⁵ Lange, 1998: 211.

Descartes felsefesinde bir başka önemli nokta olan ruh-beden ayrımında, cismin var olması zorunlu olduğu gibi, ruhun kendine özgü bir tavrı vardır yani özgürdür. İkisi birbirine zıttır ve aralarında bir bileşmeden söz edilemez.⁸⁶ Fakat insan, ruh ve beden ile tamamlanır. Bu iki birleşmeyen nasıl olur da bir araya gelir sorusuna Descartes'in cevabı, beyinde biricik olan "pineal bez"de ruh fikrinin bedenle birlikte ve hayvani ruhlar aracılığıyla etkileşim göstermesidir. Ruha bağlı olan ve bir cisimden ibaret olan bedeni makineye benzeten Descartes, bu düşüncesiyle materyalist bir tavır sergilemiş, materyalizmin yolunu açmış ve sonrasında La Mettrie'nin Makine İnsan'ına öncülük etmiştir.

Descartes'in bölünemeyen ruh kavramının aksine bölünebilen cisim kavramı, sadece matematikle sınırlı kalmıştır ve burada bilgi kuramına ait bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Descartes'in maddeyi indirgediği duyuşsal olmayan tanecikler, geometri ile özdeşleştirilmiştir; Demokritos'un atomları gibi. Cisimlerin realiteleri mekansal olarak vardır ve bunlar sadece matematik ile çözülemez. Hareket de gereklidir.⁸⁷

Descartes'in ruh-beden ayrımındaki ruhun bedensiz de varlığını sürdürebileceğine çeşitli itirazlar getiren ve Fransız materyalistlerine kaynaklı edecek olan Gassendi, bu dönemde Epikür'ün felsefi düşüncesine yeniden hayat vermiştir. Pierre Gassendi(1592-1655) evren hakkında, onun düzenli bir bütün olduğunu söylemiştir. Fakat bu düzen neyden ibarettir ve evrenin bir ruhu var mıdır? Bu soruya vermiş olduğu yanıt; "eğer evrenin ruhu denen şey Tanrı ise ve eğer Tanrı evreni bir arada tutuyor düzenliyor ve yönetiyorsa onun için burada itiraz edilmeye değer bir şey yoktur" olmuştur. Fakat evren diğer canlıları içinde barındığı için kendisi büyüyemez, gelişemez, beslenemez. Diğer canlılar gibi duyu organlarına da sahip değildir.⁸⁸

Gassendi, akılcıca bir tavır sergilemiş ve kiliseyle zıt düşmemek adına onların görüşlerini benimsediğini söyleyip sonra kendi düşüncelerini açıklamıştır. Ona göre, evrendeki bütün oluşma ve çökmeler atomların bir araya gelmesinden ve ayrılmasından oluşmaktadır.⁸⁹ Gassendi bu düşünceleri ile Descartes'in metafizik düşüncesine karşı çıkmıştır.

Tek tek noktaları saymaya gerek yok; çünkü ilk ilkeleri yeter: maddi dünyanın sonsuz ya da kendisinin incelttiği gibi, sınırsız olduğu; kendi için tümüyle dolu olduğu ve uzamdan ayrılmadığı; boşluk işe karışmaksızın yerel olarak çeşitli biçimlerde konum değiştirebilen küçük parçacıklar haline getirilebildiği; tüm bunların ne kadar güçlük ve çelişki yarattığını kimse görmez. Yazar incelikleriyle

⁸⁶ Weber, 2020: 237.

⁸⁷ Vorlander,2017: 377.

⁸⁸ Lange, 1998: 226.

⁸⁹ Vorlander, 2017: 365.

yanıtlamaya ya da geçiştirmeye çalıştığından değil; ama bilgisizler ve boş kafalar kendilerini sözcüklere kaptırsalar da, hakikate dayanan, hakikate bağlanan insanlar bu konuda hiç ikirciklenmezler ve boş sözlere kanmayarak kendi araştırmalarında aynı konularda dikkatli olurlar." ⁹⁰

Epikuros'tan farklı olarak Gassendi, atomların ağırlık ve çekim özelliklerini atomların içinde bulunan hareket etme yetisi ile bağdaştırmıştır. Onlar kendi içerisinde hareket eder ama onlara ilk hareketi veren Tanrı'dır. Bunu söyledikten sonra Gassendi, daha sonra bu konuya hiç girişmemiş ve değişimlerin ilkesinin cisimsel olduğunu söylemiştir. Atomlar, kendi içinde hareket eden ilkedir. ⁹¹

Gassendi'nin yakın arkadaşı olmasına rağmen Thomas Hobbes(1588-1679), onun düşünceleri doğrultusunda değil Descartes'ın cisimsel parçacıkları üzerinden ilerlemiştir. Descartes'ın zihin-beden ayrımı, Hobbes'un insan doğası tanımında oldukça etkili olmuştur. Hobbes'un evren anlayışı ve insan doğası hakkındaki düşünceleri materyalisttir. İnsan da dahil doğada var olan her şeyin parçacıklara ayrılabilceğini ve bu parçacıklardan bütünü nasıl meydana gelebileceği açıklanabilir. Doğada var olanların tümü bir nedensellik içinde olup madde ve hareket var olanların temel ilkesidir. ⁹²

Hobbes, bu dönemde özellikle görüşleriyle nominalizmin izinden gitmiştir ve Yeniçağ materyalizminin öncüsü sayılmaktadır. Leviathan adlı eserinde, algılarımız sayesinde bizim dışarıdan bilgileri aldığımızı söylemiştir. Algılarımızın her biri ya da tamamı, dış dünyadaki nesnelere bir görüntüsü, zihnimizdeki bir resmidir. İnsan zihnindeki her şey, algıladıklarımızdan ve yine bunlara bağlı olarak türettiklerimizden ibarettir. ⁹³ Akıl ise ne doğuştan gelir ne de deneyimlerle elde edilir. Akıl, ancak çalışılarak kazanılan bir şeydir. Adlar ve adların bir başka adlarla bağlantısı olarak ilerlerken bilime varılır ve bilim, düzgün bir yöntemle kazanılmış olur. ⁹⁴ Felsefe ise, dış dünyanın gerçekliğinde var olan nesnelere ve devam eden olayların nasıl gerçekleştiğini, özelliklerini, oluşumlarını öğrenmede akıl yürütme ile elde edilen bilgilerdir. Sağduyu ise bizim felsefi bilgi alanımıza girmez çünkü onlar akıl yürütme yoluyla elde edilmezler. ⁹⁵ Bu durumda Tanrı'yı düşünmek olanaksız hale gelecektir. Zaten adı geçen eserin bir bölümünde de varlıkların adlarının özelliklere ya da tam tersi olarak özelliklerin adlarının varlıklara verilmesinin anlamsız olduğunu, hiçbir şeyin

⁹⁰ Koyre, 1994: 171.

⁹¹ Lange, 1998: 227.

⁹² Yağanak, 2013: 121.

⁹³ Hobbes, 2007: 23.

⁹⁴ A.g.e, 44.

⁹⁵ A.g.e, 459.

maddeden başka bir şeye verilemeyeceğini, bunun aksinin saçmalıktan ibaret olduğunu söylemiştir.⁹⁶

Hobbes'un Tanrıbilim'e karşı savaşı, özellikle kilisenin siyaset bir üs olarak kendini görmesinde açığa çıkmıştır. Tanrı'nın bilgisi, inancın alanı olup bilim ile uyuşmamaktadır. Bir ilk nedenin olduğu düşüncesi zihinlerde oluşmaktadır ama ilk hareket ettiricinin özüne ilişkin bilgiye ulaşmak mümkün değildir.⁹⁷ Diderot da Thomas Hobbes gibi bilim ile inanç arasında bir sınır koyacaktır. Bunu yapmasının sebebi Hobbes'tan farklı olarak, Tanrı bilgisine ulaşmak değil, bilime ulaşmada dinin bir engel teşkil etmesindedir.

Hobbes'un siyaset bilimi konusundaki görüşleri, Diderot başta olmak üzere birçok filozofa öncülük etmiştir. Diderot da devlet tasarımını yaparken dünyevileşmeye yönelik fikirler ortaya atacak ve Hobbes gibi insanın doğasından yola çıkacaktır. Hobbes için devletin tek bir amacı vardır : bireysel güvenlik. Eğer devlet olmazsa, kendi doğasında özgür yaşamayı seven ve diğer insanları kendi egemenliği altında alıp yönetmek isteyecek olan insanlar bir kargaşaya sebep olacaktır. Devletin amacı, insanları belirli kurallarla himayesi altına alarak savaş durumundan kurtarmaktır. Doğal yasalar olmasına rağmen bir iktidara sahip olmak gereklidir çünkü insanlar kendilerini tehdit eden bir durumla karşı karşıya kaldıkları zaman güçlerini kullanma yoluna gideceklerdir.⁹⁸ Devlet, bunu ortadan kaldıran yegane kanundur.

Antik Yunanda Demokritos ile kökleri atılan materyalizm, ortaçağda modern materyalizmin başlangıcı sayılan nominalizm ile devam etmiştir. Buradan sonra da özellikle Fransız aydınlanmasının varlık anlayışını oluşturacak ve doruk noktasına ulaşacaktır.

Bu dönemin bir diğer önemli ismi olan John Locke(1632-1704), İngiliz aydınlanma felsefesinin köklerini atan ve Avrupa'da aydınlanmayı başlatan düşünürdür.⁹⁹ Felsefesinde en dikkat çeken nokta, bilgi kuramı olmuştur. Bilginin sınırı ve kesinliğine ilişkin bir araştırma ile işe koyulmuştur. Bunun sebebi de insanı merkeze yerleştirmek ve insanın aklını kullanarak bilgiye nasıl ulaşılabileceğini açıklamaktır.

Bilgiye ulaşmada doğuştan bilgilerin varlığını reddedip tamamen deney ve gözleme inanan Locke, Descartes'dan farklı olarak matematiği bilginin temeline yerleştirmez. Locke'un Tabula Rasa'sının tek bir kilit noktası vardır : deney.¹⁰⁰ Bilgi, ne madde ne de düşünceden başlar. Bilgi, ideden yani izlenimlerden başlar ve idelerin tamamı da deneyimlerden gelir. Biz duyu organlarımızda etkileşimde bulunduğumuz her an deneyimlemeye devam ederiz. Descartes'in açık ve seçik dediği bilgiye ulaşmamız için, ideleri basit ve karmaşık olarak

⁹⁶ A.g.e., 44.

⁹⁷ Lange, 1998: 238.

⁹⁸ Hobbes, 2007: 127.

⁹⁹ Gökberk, 2020: 376.

¹⁰⁰ Vorlander, 2017: 466.

ayırmamız gerekir. Deneyin o kadar arkasındadır ki mantıktaki çelişmezlik, üçüncü halin yasası gibi ilkeleri bile kabul etmemiştir. Eğer herkesin zihninde doğuştan ilkeler varsa, çocuklar ve aptallar, bizim saçma olarak gördüğümüz davranışlarda bulunamazlar.¹⁰¹ Bu düşünceleri, Fransız aydınlanma felsefesinde apaçık karşımıza çıkmaktadır. Bilginin ezeli ve ebedi olması zihinlerden silinmiş ve tecrübe ile elde edilen bilginin güvenilirliği açığa çıkmıştır.

Locke, ahlak ve din konusundaki fikirlerinde, bilgi kuramındaki doğuştan düşüncelere karşıtlığını devam ettirmiştir fakat doğal yasalar da burada devreye girmiştir. Tanrı bilgisinin de, yine doğuştan insan zihninde bulunduğunu söylememiş fakat sezgi yoluyla varlığını kanıtlayabileceğimizi söylemiştir.¹⁰² Mantıklı bir insan ona göre, Tanrı'nın varlığını reddetmez. Doğuştan ilkeler olmadığını söyleyen Locke için ahlakta doğal bir yasa vardır.¹⁰³

Locke için ahlakta bulunan doğal yasa, Diderot'nun aksine toplumun kuralları içinde vardır. Diderot, bireylerin mutlu bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmeleri için bir araya gelip toplum içerisinde birlik ve beraberliklerini devam ettirmelerini isterken aslında tıpkı Hobbes gibi davranmıştır. Diderot da kaostan kurtulmak için böyle bir yola başvurmuş denilebilir. Ama Locke, önce doğal ahlakı savunmuş fakat sonra bu durumun kargaşa yaratacağını söyleyerek bir toplum sözleşmesinin olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁴

Ve son olarak, Fransız aydınlanmasının oluşumu için önemli bir isim olan Pierre Bayle(1647-1706), Protestan zihniyeti ile yetişmiş olmasına karşın bir süre Katolik olup daha sonra özüne yani Protestanlığa dönmüştür.¹⁰⁵ Tarihi ve Kritik Sözlük'ün yazarı olan Bayle, döneminin bilgilerini yaymakta ustaca bir tavır sergilemiştir. Özellikle Ansiklopedistler, Bayle'a yaklaşmayı başarmışlardır. Ansiklopedistler de tıpkı Bayle gibi bilginin yayılması için çabalamışlardır. Fakat o bunu tek başına yapmış ve aydınlanmanın yolunu açmıştır.¹⁰⁶ Bunu yaparken şüpheci bir tavırla karşımıza çıkmış ve din ile bilim arasındaki ayrımı ortaya koymuştur. Deistlere karşı bir tutum sergileyen Bayle için, akılla aydınlatılacak ya da anlaşılacak bir din olamaz.¹⁰⁷ Akıl, dinin dogmalarını anlayacak yeterlilikte değildir. Bu, akla aykırıdır. Tanrı kanıtlamalarında akılı kullanmak ona göre insanları doğruya değil yanlışla ulaştırır. Onun bu ahlak alanındaki düşünceleri, daha sonra aydınlanma dönemi filozoflarının karakteristiğini oluşturmuştur. Kişinin ahlaklılığı, kiliseden bağımsızdır. Bu nedenle kiliseye bağlı olmamak demek ahlaksızlık demek değildir.

¹⁰¹ Taşkın ve Becermen, 2018: 173.

¹⁰² A.g.e, 186.

¹⁰³ Vorlander, 2017: 451.

¹⁰⁴ Zabunoğlu, 2016: 436.

¹⁰⁵ Copleston, 2004: 17.

¹⁰⁶ Gökberk, 2020: 317.

¹⁰⁷ Gökberk, 2020: 318.

Tanrı'nın varlığını reddetmediği açık olarak görülmekle birlikte kiliseyle savaşında, aklın kilise ile ortak noktasının olmadığını yani her ikisinin birbiri ile uzlaşamayacağını söylemiştir. Çünkü akıl ile din birbiriyle çelişmektedir.¹⁰⁸ Din ile akıl arasındaki ayrımı, ahlak ile din arasında da yapmıştır. Bir dine mensup olmamak, ahlaksız olmak anlamına gelmemektedir. Tanrıya inanmayan insanlardan oluşan bir toplumun tamamıyla mümkün olabileceğini söylemiştir. Bu tanrısızlık değildir ama kiliseye olan hoşgörüsüzlük suçlamalarıyla birlikte, ardıllarına deizm ya da ateizm olarak bu düşüncesi dönecektir.¹⁰⁹ Tüm bu fikirleri Ansiklopedistlere kaynaklık edecek ve onların görüşlerinde can bulacaktır.

17. yüzyıl felsefesini genel hatları ile Aydınlanma dönemine etkileri ile birlikte ifade etmeye çalıştım. Bu dönem içerisinde elbette daha fazla düşünür yaşamıştır fakat Diderot'yu etkileyenleri ele almakta fayda gördüm. Diderot'yu hazırlayan ortam Ortaçağ'dan başlamakla birlikte Aydınlanma dönemine kadar uzanan bir süreçtir. Ama esas olarak Aydınlanma önemi ve hatta Fransız Aydınlanma felsefesi Diderot'nun düşüncelerini önemli ölçüde şekillendirecektir.

¹⁰⁸ Vorlander, 2017: 481.

¹⁰⁹ Doğrucan, 2019: 85-86.

İKİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA DÖNEMİ

Diderot'nun "*zaman gelip güneş, akıllarından başka efendileri olmayan özgür insanları başlarında parlayacak*" diye nitelendirdiği bir dönemdir aydınlanma. Aynı zamanda, günümüz çağdaş dünyasının oluşumundaki en önemli faktördür.¹¹⁰

Kavram olarak Aydınlanma, İngilizce Enlightenment, Fransızca Lumieres, Almanca Aufklärung diye nitelendirilmektedir. Akıl Çağı olarak da adlandırılan Aydınlanma dönemi, İngiliz Devrimi ile başlamış ve Fransız Devrimi ile sona ermiştir.¹¹¹ Aydınlatılacak olan şeyin ve aydınlanacak olanın kim olduğu sorusuna verilecek yanıt, Aydınlanmanın anlaşılması açısından daha iyi olacaktır. Aydınlanacak olan, insanın kendisi olup aydınlatılacak olan da onun hayatının anlamı ve düzenidir. Aydınlanma, insanın din ve geleneklere bağlı kalmadan kendi akli ile düşünmesi, değerlendirme yapabilmesi ve hayatını aydınlatmasıdır.¹¹² Bir başka tanıma göre ise aydınlanma "*insanın insanlığa dönüşüdür*".¹¹³

Bu dönemin Rönesanstan farkı, reformist değil devrimci olmasıdır. Yani eski ile toptan bir hesaplaşma işine girişmesidir. Genel bir aydınlanma tanımı vermek mümkünken genel bir Aydınlanma felsefesinden bahsetmek söz konusu olamaz çünkü her kültür kendi bilgi edinme sürecini, kendi kurallarıyla ortaya koyar. İngiltere'de gelişen, oradan İskoçya ve Fransa'ya yayılan ve Almanya'da son bulan aydınlanmaların hepsi birbirinden farklıdır. Ortak noktaları elbette vardır: diğer dönemlerden farklı olarak, aklın evreni anlamaya gücünün yetebileceği inancıyla hareket etmişlerdir. Ve akıl, onlar için vazgeçilmez olan ve sıkı sıkıya bağlandıkları inanç sistemi haline gelmiştir. Akıl ile sadece evreni değil, sosyal, politik, siyasi, kültürel süreçleri de yönetmişlerdir. Ayrıca doğayı bir bütün olarak değil parçalayarak ele almışlardır. Böylelikle daha açık ve seçik, anlaşılır bir felsefi sistem vardır. Sadece doğa değil, toplumun bir parçası olarak bireyin de tek başına ele alınması ve yetkinleşmesi de özgürlük ile özdeşleşecektir.¹¹⁴ Özgürlük kavramı aydınlanma için önemli yer tutmaktadır. Çünkü aydınlanmanın akli, özgür olandır.

Zaman dilimi olarak 18. yüzyılı kapsayan bu dönemde, kilise otoritesi tamamen yıkılmış, akıl kilisenin görevini üstlenmiştir. Rönesansta birlikte yavaş yavaş akla yönelim gerçekleşmiş, insanın değeri kendini gösterirken özgürlük, bireyin özgürlüğü gibi unsurlar

¹¹⁰ Durak, 201: 418.

¹¹¹ Çiğdem, 1993: 11.

¹¹² Gökberk, 2020: 372.

¹¹³ Hançerlioğlu, 1982: 22.

¹¹⁴ Doğrucan, 200: 4.

doruk noktasına en saf şekilde burada ulaşmıştır. Rönesans'ın bir geçiş dönemi olmasından dolayı din ile bağlantısı tamamen kopmamıştır. Yeni olan aranmış ama temele oturtulamamıştır. Artık burada bu dünyada ilerlemek, öğrenmek için yapılan çalışmalar önem kazanmış, bu dünyadaki düzene geçiş hazırlıkları yapılmıştır. Öteki dünya ile ilişki kesilmiştir. Çünkü aydınlanma, insanın din ve geleneklere bağlı kalmadan kendi aklını kullanarak hayatına ışık tutmasıdır.¹¹⁵

Metafiziksel öğeler de bu dönemde dinin bir devamı gibi görülmüş ve redde uğramıştır. Çünkü insan ancak görünüşte olanı bilir ve deneyimleyebilir. Aydınlanma felsefesi düşünürleri, geleneksel olan her türlü şeyle bir kavga içine girmişler ve eleştirel bakış açısıyla her alanda ses getirmişlerdir. Newton'un fizik alanında yaptığı devrimi, bu dönemde çoğu bilim insanı ve filozof kendi yöntemlerine uygulamaya çalışmış ve onu idol olarak görmüşlerdir. Bu zamana kadar özellikle Ortaçağda kullanılan tümdengelim metodu yerini tümevarıma bırakmıştır. Tümevarım da beraberinde deney ve gözlemi getirmiştir. Rönesansta başlayan, deneye ve gözleme olan güven burada kendini daha baskın şekilde göstermiştir.

Bu dönemde tüm filozofların ortak özelliği, akli tek otorite kabul etmeleri ve bu doğrultuda bir işleyiş gerçekleştirmeleridir. Sadece Rousseau, diğer filozoflarla hemfikir değildir. O, rasyonalizme karşı bir tavır almış ve ilerlemenin doğallıktan uzaklaşarak olamayacağını söylemiştir.

Bir çok filozofa göre farklı tanımlamaların bulunduğu aydınlanma dönemi İngiltere'de başlamış olup, buradan Newton ve Locke'un düşünceleri, yazılan eserlerle ya da filozofların seyahatleri ile İskoçya ve Fransa'ya taşınmış ve son olarak da Almanya'da Kant ile noktalanmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, İngiltere'de daha çok ampirizm üzerine kurulu felsefe, Fransa'da rasyonalizm ile tamamlanmıştır. Almanya'da ise idealist bir felsefe hakimdir. Tabii yine rasyonalizm eşliğinde.¹¹⁶ İngiltere'de köklerinin bulduğumuz aydınlanma felsefesi diğer bölgelere ışık tutmuş, özellikle Fransa'da politik ve siyasi olarak Fransız Devrimini hazırlayacak boyutta düşünceler ortaya atılmıştır. Fakat Fransa'da, İngiltere gibi felsefi alanda, ses getirecek düşünceler olmamıştır.

2.1. Fransız Dışı Felsefe

İtalyan Aydınlanmasını ve İskoç Aydınlanmasını Ada Felsefesi içinde incelerken, Fransız Aydınlanması ve Alman aydınlanmasını da Kıta Avrupa Felsefesi olarak değerlendireceğiz. Gruplandırılarak ele alınan bu aydınlanma dönemi felsefeleri, kendi içinde

¹¹⁵ Gökberk, 2020: 371.

¹¹⁶ A.g.e, 376.

buldukları siyasi, toplumsal, ekonomik kargaşalardan etkilendikleri için her birinin kendi başına dönemsellik özellikleri olmakla birlikte, genel aydınlanma çerçevesinin dışına çıkmamışlardır. Kesin olarak Kıta Avrupa aydınlanması, Ada Aydınlanmasını doğurmuştur demek ya da tam tersini söylemek doğru olmaz. Elbette birbirlerinden etkilendikleri çok açıktır. Ama kesin bir ayırım yapmak söz konusu değildir.

Tezimizde sırasıyla, Fransız Aydınlanma felsefesine giden yolda İngiliz, İskoç ve Alman Aydınlanma Felsefelerinin bir değerlendirmesinden sonra Fransız Aydınlanma Felsefesini inceleneyecektir.

2.1.1. İngiliz Aydınlanması

Ada Aydınlanması içerisinde inceleyeceğimiz İngiliz Aydınlanması, yine Ada aydınlanmasına dahil edeceğimiz İskoç Aydınlanması Felsefesine ve Kıta Avrupa Aydınlanmasının içerisinde yer alan Fransız Aydınlanma Felsefesine kaynaklık edecektir. Ahmet Çiğdem'e göre İngiliz Aydınlanmasının temellerini oluşturan İskoç Aydınlanması'dır. Fakat biz bu şekilde düşünmemekteyiz. Çünkü İngiliz Aydınlanmasını başlatan Locke ya da İngiliz siyaset bilimci olan Thomas Hobbes'un düşüncelerini, İskoç Aydınlanma düşünürlerinin felsefelerinin temelinde açıkça görmekteyiz. Kesinlikle İskoç aydınlanması, İngiliz aydınlanmasına etki etmemiştir diye düşünmüyoruz. Bir etkileşim olduğu çok açıktır. Ama bu etkileşim öznel bir görüş açısına sahip olduğundan kişiden kişiye değişiklik gösterebilir.

İngiliz Aydınlanması'nın genel özelliklerine baktığımız zaman görgüculük, dönemin hakim bilgi anlayışını oluşturur. Çünkü zaten bu dönemin temellerini atan Locke, tam bir deneycidir. XVII. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen Aydınlanmanın kökünü Locke'da bulduğumuz için burada ara ara bahsetmemiz yanlış olmayacaktır. Yapıp etmelerimizi, doğayı anlayışımızı, düşünce özgürlüğümüzü akla göre düzenlememiz gerektiğini en geniş şekilde yayan bir düşünür olduğu için XVIII. yüzyıl aydınlanmasının kurucusu olarak alırsak Locke'u.¹¹⁷

Yine XVII. yüzyıl'da yetişmiş ama kendinden sonraki tüm dönemlere ve düşünürlere kaynaklık etmiş isim Newton'dur. Bilim alanında yapmış olduğu gelişmelerle çığır açmış ve neredeyse tüm filozoflar, onun düşüncelerini, bilim anlayışını felsefelerinin temeline yerleştirmişlerdir. Ayrıca mekanik doğa tasarımı ile kendinden sonraki materyalist düşünürlere de öncülük etmiştir.

¹¹⁷ Gökberk, 2020: 376.

İngiltere'de, genel Aydınlanma dönemi özelliklerine bağlı kalınmış; din ve metafizik, bilimin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür ve bilimden soyutlanarak uzaklaştırılmıştır. İnanç, bilgiden ayrı tutulmuş ve inanç kanıtlanmış bir bilgi olarak kabul edilerek tamamen redde uğramamıştır. Zaten ele alacağımız filozoflar, dönemin genel özellikleri hakkında bize genel bilgi verecektir. Ama esas olarak tüm düşünürler, yukarıda verdiğimiz düşünceler etrafında felsefelerini şekillendirmişlerdir.

Deneyci bir filozof olan George Berkeley(1685-1753), Locke'un bilgi teorisindeki problemlerden yola çıkmıştır. Locke'un bilgi teorisi doğrultusunda ilerleyen ve Locke'un problemlerini ele alarak hareket eden Berkeley de, iç deney ile dış deneyin birbiri ile ilintili olacağını söylemiştir. Her ikisi de aynı düzlem üzerinde yer almaktadır. Tüm hayatın temeli duyarlılıktır. Dışarıdan aldıklarımız da, kendi hayatımızın ruhani kısmındadır. Yani dış dünya dediğimiz her şey duyumlarla aldığımız ve türettiğimiz şeylerden ibarettir. Berkeley için nesnelere varlığı, ancak bizim algıladıklarımız kadardır.¹¹⁸ Aslında bir bakıma maddenin varlığını reddeden bu düşüncesi, Fransız aydınları tarafından çok hoş karşılanmamıştır. Fakat D'Hollbach için durum biraz daha farklıdır. O kendi materyalist felsefesinde, Berkeley'in bu görüşüne detaylıca yer vermiştir.¹¹⁹

Berkeley'e göre insan ancak dokunma ve görme gücünün bir araya gelmesi ile cisimleri ve uzaktaki nesnelere görüp algılayabilir. Deney ile de insan ancak mekandaki dışsal konuları temellendirir. Mekan, ancak bizim algılamalarımızla meydana gelir. Bunun dışında sadece boş bir kavramdır. Algılarımız olmadığı sürece mekan da yoktur. Berkeley'e göre soyut düşünceler, insan zihninde yoktur. Yani biz üçgenliği ancak bir üçgen nesne olarak zihnimize canlandırırız. Sadece üçgeni soyut olarak canlandıramayız. Düşüncelerimizde simgeler vardır.¹²⁰ Soyut olanı algılama durumu, Diderot'da kör bir insanın parmaklarının ucundadır. Yani dokunma duyusundadır.

Bu dönem içerisinde özellikle ahlak alanında deistleri ve Diderot'yu etkileyen ve kendisi Locke tarafından eğitilen isim, Anthony Shaftesbury(1671-1713) olmuştur. Shaftesbury, "moral sense" kavramına ahlakını dayandırmıştır. İnsan, ona göre doğayı kendinde, içsel olarak yaşamalıdır. Denizlere, karalara sahip olmak, onların bize verdiği hazdan daha azdır. Manevi yani ahlaksal duygular dinden, inançtan doğmadığı gibi ancak insanın doğasında, kendi içerisinde vardır. Tüm insanlar mutluluğa ulaşmaya çalışır fakat gerçek mutluluk bencilce olan değil, sempati içinde olandır.¹²¹

¹¹⁸ Gökberk, 2020: 387-390.

¹¹⁹ Doğrucan, 2007: 62-63.

¹²⁰ Vorlander, 2017: 463.

¹²¹ Vorlander, 2017: 457 458.

Toplumsal anlaşmayı mümkün kılan, doğal toplumsal ahlakıdır. Ahlakın da temelinde iyilik yatmaktadır. İnsanlar bazen farklı nedenlerle ahlak duygusunu kaybetse de herkeste var olan bu duygu; beraberliğin, erdemin temelidir. Tabii tamamen içselleştirilmiş bir duygu değil, akılla tamamlanması gerekendir moral sense.¹²² Shaftesbury, Hıristiyanlığa karşı bir tavır almış, hatta düşmanca bir tutum sergilemiştir. Çünkü Hıristiyanlık, doğal olandan uzaklaştırır. Ama evrendeki güzelliği ve bütünlüğü insan görebilmeli kendini buna göre yetiştirebilmelidir.¹²³ Diderot'da, Shaftesbury gibi düşünmüştür fakat onun dinden tamamen kopmadığını ve düşüncelerinin eksik olduğunu söylemiştir.

2.1.2. İskoç Aydınlanması

İngiliz aydınlama felsefesinin temel özelliklerini taşıyan ve adada konumlanmış olan İskoç Aydınlanma Felsefesi içerisinde, önemli düşünürler yetiştiğinden İskoç Aydınlanması, felsefe tarihi için büyük öneme sahiptir. Ada Aydınlanmasının genel özelliklerini taşıyan, görgücü bir felsefedir. İnsanın toplumsallığını ve sosyalleşebilirliğini, özellikle David Hume ve Adam Smith, toplum sözleşmesi gibi fikirleri reddederek tamamen insanın kendisinde var olan toplumsallık üzerinden açıklamışlardır. Hume ve Smith başta olmak üzere İskoç düşünürler, kendi toplumlarının çalışan ve üretici olduğunu, ahlaki duygularının en rafine edilmiş seviyede bulunduğunu ve batıl inançlardan dini uzaklaştırdıklarını belirtmişlerdir. Onlar için ticaret yapan toplumlar, gelişmiş toplumlardır ve ilkelikten epey uzaktırlar.¹²⁴

İskoç Aydınlanmasının temelini oluşturan ve onu destekleyen, 1707 yılında İngiltere ile oluşturulan Büyük Britanya Krallığının getirdiği avantajlarla birlikte serbest ticaret, bağımsız parlamento ve endüstriyel gelişme gibi altyapı unsurları olmuştur. Ayrıca bunun yanında, İskoçya'daki dini bireyselleştirerek özgürleştirme ve üniversite eğitimi de bu sürecin yoğunlaşmasına katkı sağlayan diğer unsurlardır. İskoç aydınlanmasının entelektüel olarak tavrı, Fransız Aydınlanma Düşünürleri ile daha kolay ilişki kurmayı sağlamıştır.¹²⁵

İskoç Aydınlanmacılarının Aydınlanmaya en büyük katkıları, doğa bilimlerini meydana getiren metodoloji ile, sosyal bilimleri ya da toplumbilimlerini inşa etmiş olmalarıdır. İnsan doğasına ilişkin yaptıkları felsefi analizi, insan toplumuna, tarihe ve doğal dünyaya ilişkin deneysel analizleri, toplumbilimlerin temeline götürecek olan ayırt edici bir sentezle birleştirmişlerdir. Ekonomi-politik alanda Newton'dan etkilenmişler ve bilimsel yöntemler kullanılarak dünyanın yapısının bilinebileceğini söylemişlerdir. Tümdengelim,

¹²² Altunışık, 2020: 359-360.

¹²³ Gökberk, 2020: 422.

¹²⁴ Cevizci, 2019: 615-616.

¹²⁵ Çiğdem, 1993: 70.

tümevarım ve doğrulama olmak üzere tüm yöntemlerin geçerliliğini kabul ederek ekonomi-politiğin konularını bilimselleştirerek sistemleştirmişlerdir.¹²⁶

Bu dönem felsefesi düşünürlerinden olan ve Rousseau, Diderot, D'Hollbach gibi Fransız Aydınlanmacıları ile yakın ilişkiler kuran David Hume(1711-1776), Locke'un duyumculuğunu benimsemiş ve geliştirmiştir. Hume da Locke gibi bilinci, izlenimler ve ideler olarak ikiye ayırmıştır. Bütün düşünceler, izlenimlerden meydana gelir ve izlenimin olmadığı yerde bir fikirden de söz etmek olası değildir. İdeler ve izlenimler, birbiri ile bağlantılı olduğu için yaşanan tüm hisler, duygular daha önce sırasıyla defalarca tekrar edilmiş olaylardır ve nedensellik ilkesine bağlıdır.¹²⁷ Olgulara ilişkin bilgilerimiz her ne kadar gözlem ve deneyle elde edilmiş olsa da Hume'a göre bunlar, zihinsel alışkanlıkların ürünüdür. Mesela, her a olayından sonra b olayının gelmesi bize her zaman a'dan sonra b'nin geleceğini söylemez. Burada bir neden sonuç ilişkisi yoktur. Biz her ikisini hep bir arada gördüğümüz için ikisinin arasında bir bağ kurarız. Bu bağ da Hume'a göre alışkanlıktır.¹²⁸ Nedenselliğin alışkanlık olduğunu söyleyerek bilgiye sınırlanama getiren Hume, bilgiye zorunlu olarak bir sınırlandırma koymuştur. Bu sınırlamayı da ünlü Hume Çatalı ile açıklamıştır.

Hume'un şüpheciliğinden etkilenen Diderot, Hıristiyanlığın Ortaçağ'dan kalan etkilerini silmeye çalışmıştır. Fakat Hıristiyanlığın sarsılmasıyla birlikte de Leibniz'in felsefesinin ana hatlarını oluşturan kötülük problemi ile mücadele başlamıştır.¹²⁹

Hume, ahlak görüşünde de çizgisini bozmamıştır. Onun ahlakı, yine bilgi kuramında olduğu gibi deneyimlerden gelir. İnsan zihni bizi ancak algılara yöneltir. Erdem, akla uygun değildir. Ona göre ahlakın temeli deneyimlerdir, akıl değildir. Shaftesbury'nin ahlakını sistemleştiren Hutcheson'dan etkilenen Hume, ahlak duygusu kavramını erdemle bağdaştırmıştır.¹³⁰ Ve son olarak, Hume için, İngiliz deneyciliğini noktalayan isim demek yanlış olmayacaktır.

2.1.3. Alman Aydınlanması

Fransız Aydınlanması ile birlikte Kıta Avrupa Aydınlanması içerisinde değerlendireceğimiz Alman Aydınlanması, Aydınlanmanın bir parçası olması nedeniyle onun tüm özelliklerini içinde barındırır. Ada Aydınlanmasından farklı olarak akılcı bir düşünüş benimsemiştir. Almanya'da dine yapılan saldırılar, Fransa'daki kadar güçlü olmamıştır. Hatta dine karşı ılımlı bir yaklaşım gözler önüne serilmektedir. Bunda, Katolikliğe karşı yapılan

¹²⁶ Cevizci, 2019: 616-617.

¹²⁷ Weber, 2020: 316.

¹²⁸ Cevizci, 2019: 626.

¹²⁹ Kiriş, 2008: 92.

¹³⁰ Taşkın ve Becermen, 2018: 220.

reform hareketinin payı vardır. Pietizm tarafından Katolikliğe yapılan Protestanlık eleştirisi, Protestanlığın kendisine de yapılmış sayılır aslında. Protestanlığın pietizme dönüşmesi, Fransa'daki gibi bir devrimin oluşmasını engellemiş, çatışma ortamını üniversitelere taşıyarak tartışmaya dönüştürmüştür, kaos ortamını bir nebze olsa da azaltmıştır.¹³¹

Pietizm, Protestanlık içersine yer almakla birlikte, Protestanlığın dogmatik öğretilerine karşı çıkar ve Hıristiyanlığın daha çok pratik alanına yani imanın kilisenin öğretisi ile değil ahlaki davranış ve duygularla ele alınmasını gerektiğini öne sürmektedir. Günlük yaşamdaki ahlaki eylemleri de kutsal metne göre düzenlemektedir. Burada, iman aklın önüne geçmiş gibi görünmektedir fakat Aydınlanma aklının değil. Kilisenin ve otoritesinin aklına karşı çıkan pietizm, Aydınlanma ruhunun aklına sonuna kadar bağlı kalmıştır. Kant, bu akıma bağlı kalarak ahlak felsefesini aydınlanmanın aklı doğrultusunda kurmuştur.¹³²

Alman aydınlanmasının önderi sayılabilecek olan isim Gottfried Leibniz(1646-1716), çok yönlü ve renkli bir kişilik olmasının yanında başarılı bir filozoftur. Diderot, Leibniz için felsefe tarihinde onun kadar her konuda fikri olan başka filozof görmediğini söylemiştir. Felsefesinde, döneminin izinden gitmiştir ve tutarlı bir rasyonalisttir. Özellikle, Descartes'ın matematiğini kendi felsefesine aktarmak istemiştir. Sebebi de, felsefenin evrensel bir dile sahip olmasını istemesidir. Nasıl ki matematikte sayılarla bir takım hesaplamalar yapılarak sonuca ulaşılabilirse, felsefede de kavramlarla hesap yapılarak düşüncenin yanlışlığına ulaşılabilir. Böylelikle güvenilir bilgi elde edilmiş olur.¹³³ Bu düşüncesi, kesinlikle Buffon'a ve oradan da Diderot,'ya zıttır. Matematiğe çok fazla önem vermesine karşın Diderot, tüm ilimlerde geçerli evrensel bir yöntemin saçma olduğu kanısındadır.

Bruno'dan aldığı monad kavramı, Leibniz'de Bruno'dakinden daha farklıdır. Bruno, panteist bir tavırla Tanrı ile doğayı benzeştirmiştir. Tanrı, hem her şeyin ondan çıktığı monad hem de Her şeyin ona vardığı monaddır. Leibnizde ise "monadlar" en yukarıdan aşağı kadar dizilmişlerdir ve en yukarı da olan monad tektir ve Tanrı'dır. Diğer monadlar en yüksek ve açık seçik olan monadın altında maddi olarak vardır. Leibniz monadlar için, "pencereleri yoktur" der. Yani monadlar arasında geçiş yoktur. Bu nedenle evrende birbirine benzer herhangi iki şey de yoktur. Ama ne kadar çok monad varsa o kadar çok da evren vardır.¹³⁴ Tanrı'yı akıl ile kavrayan ve iman ile akıl bağdaştıran Leibniz, imanı aklın dışına yerleştiren Pierre Bayle'm karşısında yer almaktadır.

¹³¹ Köktaş, 2017: 149.

¹³² A.g.e, 149-150.

¹³³ Gökberk, 2020: 353.

¹³⁴ Vorlander, 2017: 436.

En aşağıda olan monadların yani maddenin hareketliliğe sahip olmaması, Fransız materyalistlere zıt bir tutumdur. Çünkü onlar için maddenin bir hareketliliği vardır. Ve maddeler arası hareketlilikle dış dünyadaki her şey birbirine etki eder ve birbirine dönüşür.

Leibniz'in izinden gitmiş olan Christian Wolff(1679-1754), Alman aydınlanmasının Kant'tan sonraki diğer büyük temsilcisidir. Leibniz'in çoğu düşüncesini benimsemiştir ama kendine özgü düşünceleri de elbette vardır. Leibniz'in monad kavramını kullanmamıştır fakat aralarında hiçbir benzerlik bulunmayan yalın tözlerin varlığını kabul etmiştir. Wolff için de insan bedeni tözlerden oluşmaktadır ve algıladığımız şeyler tözlerin toplamıdır. Ve yine ruh-beden ilişkisinde, ikisinin birbirinden doğrudan hiç etkilenmediği konusunda Leibniz ile hem fikirdir.¹³⁵

Tanrı kanıtlamasında, dünyanın var olabilmesi ve doğası için yeterli bir nedene ihtiyaç olduğunu ve yeterli nedeninde Tanrı'nın olduğunu söylemiştir. Leibniz gibi fiziksel ve ahlaksal kötülöklere ilişkin ayırım yapmıştır. Leibniz'e göre, Tanrı iyiyi ister ama dünyayı yaratırken tamamen özgür değildir, bilgeliğinin olanakları doğrultusunda hareket etmiştir. Zorunlu olarak da bazı kötölükler var olabilir. Wolff da bu çizgiden ilerlemiş ve Tanrı'nın dünyayı yaratırken kötölüğün olmaması olanağının mümkün olup olmadığını sorgulamıştır. Yanıtı da, Tanrının dünyayı yaratma amacı; dünyayı yaratırken, dünyanın insanlar tarafından tanınma onurlandırılma ve övölme gibi nitelikleri göz önünde bulundurmasıdır.¹³⁶

Alman Aydınlanması için önemli bir isim olan ve edebi alanın başlangıcı olarak değerlendirebileceğimiz Johann Wolfgang von Goethe(1749-1832) ise 17. yüzyıldan bu yana süregelen rasyonalizmi, Lessing'den 20 yıl sonra eserlerine uygulamış ve halkına içinde bulunduğu dönemini anlatmıştır. Aklın hakim olduğu ve insana önem verilen bir toplumda dünyaya gelen Goethe, hoşgörü ile eserlerini kaleme almıştır.¹³⁷ Eserlerinde, tüm insanlığa yardımcı olmak için güzel mesajlar vermiştir. Ayrıca döneminde ne olup bittiğini anlamak için onun eserleri, kılavuz niteliğindedir. Onun Faust'unun konusu, kendini insanlığa ve insanın mutluluğuna adanmış bir kişinin hikayesidir.

Kibar, saygılı hoşgörölü yazar Goethe, Kant ile zaman zaman çatışsa da bir şekilde uzlaşım yolu bulmuştur. Çünkü Kant'ın fikirleri bir şekilde Goethe'yi etkilemiştir. Bunun bir örneği: Kant Doğa Biliminin Metafizik Başlangıç Temelleri eserinin önsözünde, matematiğin izin verdiği doğrultuda doğa bilimleri anlaşılabilir demiştir. Kant, doğa öğretisi ile matematiği tamamen bağdaştırmış fakat Goethe karşı konulmaz bir ifadeyle reddetmiştir. Ona göre doğa yani fizik ve matematik tamamen birbirinden ayrı olmalıdır. Fizik, kendi ilkeleriyle doğaya

¹³⁵ Copleston, 2004: 142.

¹³⁶ A.g.e, 143.

¹³⁷ Ünlü, 1994: 117-122.

dokunmalı ve matematik de aynı şekilde kendini soyutlayarak kendi içinde bir şeyler üretmelidir. Aralarındaki bu ayrışmazlıkta Goethe, Kant'ın Saf Aklın Pratiğinde ona yaklaşmış ve eserini beğendiğini söylemiştir.¹³⁸

Goethe aynı zamanda Diderot'nun kaleme aldığı, Rameau'nun Yeğeni ve Resim Üzerine Denemesini Almancaya çevirmiştir. O dönemde Diderot'nun eserleri, doğayı konu edinmesi, doğanın çeşitliliği, hareketliliği gibi durumlardan bahsetmesi ve bunu yaparken halktan kimseleri romanlara konu etmesi yeni olana bir yönelimdi. Bu durum Goethe'nin dikkatinden kaçmamış ve Diderot'nun kendisine çok yakın olduğunu belirtmiştir.¹³⁹

Alman aydınlanmasının büyük düşünürü olan Immanuel Kant(1724-1804), felsefesinin ilk dönemlerinde Leibniz ve Wolff'un izinden gitmiştir. Rasyonalist bir bakışla ilk dönem eserlerini kaleme almıştır. Fakat sonra Saf Aklın Eleştirisi adlı eserinde, rasyonalizme karşı bir tutum sergilemiş, kendi söylemi ile ifade etmek gerekirse, dogmatik uykusundan uyanmıştır. Onu uyandıran isim Hume olmuştur.¹⁴⁰ Kant, Hume'un duyumculuğunu benimsemiş ama bunu tek başına yeterli bulmamıştır. Doğru bilgiye ulaşmak için ne deney ne de akıl tek başına yeterli değildir. O halde bilgiye ulaşmak için yeni bir şeye ihtiyaç vardır. Rasyonalistlerin yöntemini eleştiren ve ampiristlerin de bilgisinin yeterli olmadığını söyleyen Kant, ampirizm ve rasyonalizm arasında bir köprü olan transandantal felsefesini kurmuştur. Apriori bilgileri kabul etmiştir. Deneyden bağımsız bir bilme yetisine sahip olduğumuz fikrine sıcak bakmıştır. Tüm bilgilerin deneyle başladığı konusunda ampiristlerle hemfikir olmasına rağmen tüm bilgilerin deneyden türediği konusunda onlardan ayrılmıştır.¹⁴¹

O halde, bilgiye ulaşmada hem aklın verilerine ihtiyaç vardır hem de bize yeni bilgiler sunacak deneyin verilerine; yani sentetik apriori hükümlere.¹⁴² Bu bilgilere deney dünyasında rastlanmadığı için kesin ve güvenilirlerdir: matematik bilgisi gibi. Ayrıca metafizik, fizik, etik gibi alanlarda da sentetik apriori yargılara rastlarız.

Kant'ın ahlak görüşü de incelemeye değerdir. Kant ikinci kritiğinde, doğa felsefesini artık bir kenara bırakmış ve Shaftesbury, Rousseau gibi filozofların ahlak görüşünü benimseyerek yoluna devam etmiştir. Onun ahlak görüşü, "iyi niyet" kavramından oluşmuştur. Ve bunu da ödev kavramı ile bağdaştırmıştır. İyi niyet ya da iyi istenç kavramı, dünyadaki tek mutlak değerdir. Ödev kavramını akılla bağdaştıran Kant, insanın içgüdülerini de burada hesaba katmıştır. İnsan herhangi bir durum ile karşılaştığında içgüdüleri ile mi cevap verecektir, yoksa çatışmak ya da anlaşmak durumunda olan her ikisi ile mi cevap

¹³⁸ Cassirer, 2014: 56-57.

¹³⁹ Kılıçaslan, 2005: 54.

¹⁴⁰ Kaya Keha, 2013: 68.

¹⁴¹ Gökberk, 2020: 452-453.

¹⁴² Weber, 2020: 325.

verecektir? Bir eylem ödev olduğu sürece iyidir. Bu şekilde içgüdü ile karşılaşması yalnızca rastlantısallıktır.¹⁴³

Hume ve Diderot, Kant'ın ahlak görüşünün gelişmesinde önemli bir role sahiptirler. Hume için duygu ve tutkular, ahlaki yargıların benimsenmesi de önemli bir yere sahipken Diderot için ise ahlaki kurallar, insanların isteklerine yanıt verdiği sürece uyulması mümkün olan kurallardır. Her ikisinin de ahlakının temelinde isteklerin ve tutkuların olması ciddi probleme sebep olmuştur.¹⁴⁴ Hume'un ahlak felsefesi, tutkulara dayanırken Kant'ın ahlak felsefesi akla dayanmaktadır. Nasıl ki insan etrafında olup bitenleri teorik akı ile kavrayabiliyorsa, bu kez de pratik akı ile nasıl davranması gerektiğini bilebilir.

2.2. Fransız Aydınlanması

Aydınlanmaya damgasını vuran ve Fransız devrimine yol açan Fransız Aydınlanması, İngiltere'den büyük ölçüde etkilenmiş olmasına rağmen kendine özgü ulusal göstergeleri de yok sayılmayacak kadar fazladır. Ki zaten bu dönemin arkasından Fransız Devrimi gerçekleşmiştir.¹⁴⁵ Aydınlanma felsefesinin entelektüel ruhunu yalnızca taşımakla yetinmeyip aynı zamanda bu ruhu gerçek anlamıyla oluşturur Fransız Aydınlanma felsefesi. Aydınlanmanın bütün özelliklerini ve fazlasını Fransız aydınlanmacılarda görmekteyiz; bilimcilik, ilerlemecilik, bütüncül bir din karşıtlığı, hümanizma, iyimserlik gibi.¹⁴⁶

Bu dönem, genel olarak kilise karşıtı ve materyalist eğilimli olarak anılmaktadır. Bunun sebebi, Katolikliğe olan düşmanlıktır. Ama bu demek değildir ki bu dönemdeki tüm filozoflar ateisttir. Tanrı inancı olanlar da vardır. Kiliseye karşı olmalarının sebebi zaten genellikle inançsızlık değildir. Dini otoriteyi, bilgiyi sınırlandıran ve ilerlemenin önünde engel olan bir unsur olarak görüyorlardı. Haklı bir isyan mıydı diye sorulabilir. Geriye dönüp bakıldığında kiliseye olan bağlılık, ilerlemenin önünde engel teşkil ediyordu. İlerlemek isteyen insan da haliyle kiliseye karşı bir cephe almıştı. Bu karşıtlıklarını, filozofların tümü sözünü esirgmeden düşüncelerinde belirtmişlerdir. Yapılan saldırılar akıl içindir ama bunun yanında insanlar toplumsal, siyasi, politik gibi alanlarda da daha fazla özgürleşmeye başlamıştır. Rönesansın hümanizmi burada daha baskın bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın mutluluğu ve oradan da genel bir yargıya varılarak, toplumun refahına ulaşmak Fransız Aydınlanma Düşünürleri için en önemli olandır. Dönem özelliği olarak zaten

¹⁴³ Gökberk, 2020: 465.

¹⁴⁴ Düşgün, 2018: 147.

¹⁴⁵ Ewald, 2013: 17.

¹⁴⁶ Cevizci, 2019: 647.

aklını kullanan insan özgürleşiyordu ama Fransız aydınlanmacıların düşünceleri ve birliği de - özellikle ansiklopedistler ve ansiklopedi- topluma destek olmaktaydı.

Metafizikle bir bağ kalmamıştı artık. Filozoflar doğaya dönüp deney yoluyla bilginin kesinliğine ulaşmaya çalışmaktaydılar. Metafizik düşüncelerden nefret ediyor ve soyut kavramlarla uğraşmak istemiyorlardı. Descartes'in kesin dediği matematik, 17. yüzyılda olduğu gibi güçlü değildi bu dönemde. Bitkibilimci olan Buffon'da bunu açıkça görebiliriz. Georges-Louis Leclerc Buffon(1707-1788) için matematik gibi tek bir bilimsel yöntem oluşturmak saçmadır. Çünkü her bilimin kendine göre yöntemi olmalıdır. Matematiğin sayısal verileri ile doğanın anlaşılması mümkün görünmemektedir. Çünkü doğada matematiksel kavramlar yoktur.¹⁴⁷ Referans noktaları olan doğanın kendi kuralları vardır; doğal ahlak, doğal hukuk, doğal din gibi. Bu kurallara uyulduğu anda, zaten insan mutluluğu yakalayabilecektir.

Doğanın üstünlüğü, aklın gücü, toplumun değeri gibi unsurlar hemen hemen tüm filozofların görüşlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu dönem filozoflarının tamamı için akıl çok önemlidir ve bu filozoflar aklın önündeki her türlü engele karşıydılar. En önemli hedefleri, ister toplumsal ister doğa-bilimsel olsun her alanda ilerlemektir.

Bu dönemde sanat da doğal olana yönelmiştir. Sanat insanları eğitmek için hem de insanların hem ruhen hem görsel-işitsel olarak rahatlamalarını sağlamak için bir araç olarak kullanılmıştır.

Bu dönem filozofları bir entelektüeller topluluğu oluşturmuşlardır ve her biri filozof olmanın dışında aynı zamanda meslek sahibi idiler. Montesquieu bir yazar, Condillac rahip, La Mettrire hekim, Voltaire yazar, d'Alembert matematikçi... Hepsi alanında uzman kişilerdir ve bu nedenle Fransız aydınlanması çok renkli bir dönem olmuştur. Kendilerine de "*philosphe*" diye hitap etmişlerdir. Çünkü kendilerini klasik anlamda bir filozof olarak görmüyorlar fakat topluma adapte olmuş ve toplumun daha iyi ve daha mutlu olması için çabalayan, topluma ilişkin çalışmalar ve araştırmalar yapan yazar, reformcu ve propagandacılar olarak görüyorlardı. Ve Fransız aydınlanmacıları, ortaçağın karanlığından kurutulmuş temsil etmek ve yeniliğe yürümek için ilerlemenin önünü açacak kimseler olarak, tam bir parti havasında hareket etmişlerdir.¹⁴⁸

Genellikle salonlarda fikirlerini tartışan bu filozoflar, büyük oranda 17. yüzyıl düşünürlerinin -Locke, Newton, Descartes, Bayle gibi - fikirlerini eleştirmişler ya da benimseyerek geliştirmişlerdir. Din, felsefe, eğitim, ahlak, politika gibi birçok alanda eserler

¹⁴⁷ Copleston, 2004: 72.

¹⁴⁸ Cevizci, 2019: 647.

vermişlerdir. Özellikle Locke ve Newton'dan etkilenen bu dönemde deney, duyular ve gözlem elbette çok önemli olmuştur. Doğuştan bilgilerin geçerliliğini yok saymışlardır. Artık bu dönemde, sınırsız ve sonsuz bilginin geçerliliği zarar görmüş ve tecrübe ile elde edilen, durumdan duruma değişen doğanın bilgisi boy göstermiştir. Bu dönem filozofları artık aklın farklı yöntemler kullanarak doğruya ve gerçeğe ulaşmasını istemişlerdir. Hem Newton hem de Locke bunu başarmıştı. Biri evren hakkındaki görüşleri ile diğeri de bilgi hakkındaki düşünceleri ile duyuların ve deneyin önemini ortaya koymuş ve her ikisi de öncü olmuşlardı. Newton'un fiziği karanlık güçlerden temizlemek istediği gibi Locke da aynı temizleme işini, bilgi kuramı ve psikolojide yapmıştır.¹⁴⁹ Locke, salt duyu verilerinden elde edilen bilgileri ayırtmış ve onların özüne inerek basitleştirmiştir. Aynı durum Fransız Aydınlanma felsefesi için de geçerlidir. Özellikle Ansiklopedistlerde. Ansiklopedideki maddeler, analitik olarak incelenmiştir. Her madde hakkında geniş çaplı araştırma yapılmış, sonrasında maddeler analitik olarak irdelenmiş ve açıklayıcı bir şekilde yazılmıştır.

Bu dönem filozofları geçmişten gelen tüm otoritelere, inançlara yani ilerlemenin önündeki tüm engellere savaş açmışlardır. Akıl yolu ile kurulacak bir düzen için adım atmışlardır. Bilime, ilerlemeye ve insanlığa fazlasıyla önem veren bu dönem filozofları, yılmadan karşılıklarına çıkan her türlü engelle savaşmışlardır. İnsanlığın özgürlüğe ve mutluluğa ulaşmasını tek amaç edinen bu dönem düşünürleri, eski toplum düzenine karşı savaşı kazanmışlardır. Özellikle de bu dönem için epey önemli olan Ansiklopedi'nin tüm halka ulaşmasını ve düşüncelerini burada özgürce belirtmeleri sayesinde, hedeflerine ulaşmışlardır.

2.2.1. Genel Varlık Anlayışı

Deizm ve materyalizm rüzgarlarının yoğun olarak estiği bu dönemde, kilisenin aklın gücünü kullanmayı engellediğine yönelik düşünceler, Rönesanstan bu yana giderek genişlemiş ve burada doruk noktasına ulaşmıştır. Buradaki asıl mesele, aslında Tanrı'nın reddi değil kilisenin otoritesine bir karşı çıkıştır. Fakat bu sorun giderek büyüyerek Tanrı'nın varlığını yok sayma yolunda ilerlemiştir ve materyalist bir varlık anlayışı oluşmuştur. Materyalizmi en baskın şekilde göreceğimiz isim D'Hollbach ve Makine İnsan eseri ile ünlenen La Mettrie olmakla birlikte, felsefesinin ilerleyen dönemlerinde, ansiklopedinin baş editörü olan Diderot'da da materyalizm karşımıza çıkacaktır.

Deist bir düşünür olan Voltaire(1694-1778), çok yönlü bir kişiliğe sahip olup yazar, bilgi kuramcısı, fizikçi, tarihçi, tabiat filozofu ve daha bir çok konuda söz sahibi bir insandır. Fakat buna rağmen, hiçbir alanda bir konuyu derinlemesine ele almamış ve belli bir sisteme

¹⁴⁹ Ewald, 2013:, 21.

sahip değildir. Belki de bir konuyu derinlemesine inceleyememesinin sebebi, her alanla ilgilenmiş olmasındandır.

Locke, Newton ve Bayle'dan etkilenen Voltaire, sıkı bir deisttir. Özellikle, tüm felsefesi boyunca Locke'un duyularının izini sürmüştür. Her şeyin duyulardan geldiğini ve duyuların da ezelden beri var olan maddeden alındığını öne sürmüştür. Madde de Tanrı tarafından düzenlenmiştir.¹⁵⁰ Voltaire'de de her ne kadar kilisenin baskın karakterine karşı bir karşıtlık varsa da tanrıtanımaz olarak adlandırmak yanlış olacaktır.¹⁵¹ Felsefe Sözlüğünde Voltaire, Tanrı ile ilgili olarak "*Tanrı doğrunun ta kendisidir: doğru da tutkusuzdur. Tanrı'ya iyi kalpli, değişmez ruhlu olarak göstermek onun müridi olmak demektir*" sözlerine yer verir.¹⁵² Bütün doğa, Tanrı'nın var olduğunu kanıtlamaktadır.

Ayrıca tanrıtanımazların da bazı şeylere, dünya üzerindeki bazı güçlülere akıl erdiremedikleri için çok iyi düşünemeyen ve yolunu şaşırmış olan bilginler olduğundan bahsetmiştir.¹⁵³ Onun deizmini, Metafizik Üzerine İncelemesi'nde görmek mümkündür. Saatte, akrep ve yelkovanın zamanı gösterdiğini gören insan, doğaya bakınca da işleyen düzenin bir Yaratıcısının olduğu kanısına varır.¹⁵⁴ düşüncesi, deizme ne kadar bağlı olduğunun kanıtıdır. Bunun yanında, "Tanrı olmasaydı onu yaratmak zorunda kalırdık" sözü de Voltaire'in deizmini açıklamaktadır. Ne bir ateist ne de bir şüphecidir. Tanrıya değil, kilisenin dogmatik vahiy Tanrı kavramına kaşıt çıkmıştır. Ve hemen hemen bütün inanç sitemlerini ve tarikatları "hoşgörüsüzlük sürüsü" olarak suçlamıştır.¹⁵⁵

Fakat bu denli Tanrı'ya inanıyor olmasına rağmen, Lizbon depremi ile beraber binlerce can kaybının yaşanmasının ardından, aklında bazı soru işaretleri oluşmuştur. Eseri Candide'de bunu açıkça dile getirmiştir. Deprem, kötülüğün dünyadaki pozitif varlığını kanıtlayan bir olaydır. Ama bunu gerekçelendirmek olanaksızdır. Çünkü Tanrı vardır ve evreni özgür bir şekilde yaratmış olmasından dolayı, tüm kötülüklerden sorumludur. Voltaire'e göre yaşanan tüm doğa olayları, savaşlar vb. durumlar ya Tanrının insanı gözetmediğinin bir kanıtıdır ya da Tanrı, Leibniz'de olduğu gibi mümkün olabilen en iyi dünyayı yaratmıştır ve buna rağmen meydana gelen olumsuzlukların, insanın kavrayışının üstünde başka sebebi olmalıdır.¹⁵⁶

Vahyin karşısına aklı koyan Voltaire, insanın kendisini akla teslim edebileceğini söylemiştir. Çünkü akıl, genel ahlak yasalarını bize verdiği gibi Tanrı'nın varlığına da güvenmemizi sağlamaktadır. Fakat vahiy inancı bizi yanıltırken ve Tanrı hakkında yanlış bilgi

¹⁵⁰ Vorlander, 2017: 482.

¹⁵¹ Copleston, 2004: 32.

¹⁵² Voltaire, 1995: 507.

¹⁵³ A.g.e, 76.

¹⁵⁴ Copleston, 2004: 34.

¹⁵⁵ Ewald, 2013: 61.

¹⁵⁶ Cevizci, 2019: 670-671.

edinmemize sebep olurken, akıl bizi doğruya ulaştırır.¹⁵⁷ Akıl konusunda reddettiği doğuştan düşünceleri burada kabul eder Voltaire. Akıl nasıl ki bize 2x2'nin 4 olduğu sonucunu veriyorsa, aynı kesinlikle erdem ve erdemsizliği de verir.¹⁵⁸ Shaftesbury'nin ahlak öğretisi burada da karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönem deizmden sonra baskın olan materyalizmde, önemli materyalist filozoflardan ilki Julien Offray de La Mettrie'dir(1709-175). Bayle'ın etki ettiği La Mettrie'yi materyalizme götüren sebep, çok yüksek ateşli bir hastalık geçirirken, kan kaynamasının düşünmeye etkisinin olduğunu gözlemlemesi olmuştur. Ve bunun üzerine, materyalizmini açıkladığı *Ruhun Doğal Tarihi* eserini yazmıştır. Onun için bütün düşüncelerimiz maddidir, duyumsanabilir olandır. Ruh maddi olanın dışında olup anlaşılabilir bir şey değildir. Düşünceler de duyumdan gelir ve düşünce eksikliğinin sebebi, duyuların az olmasıdır.¹⁵⁹ Ruh doğrudan tanıyamayız ama bu ona karşı bir delil değildir. Madde için de aynı şey geçerlidir. Fakat maddeyi kavradığımız duyumsal işaretler, hiçbir ruhun tözünün kabulü için geçerli değildir. Ruh yalnızca histedir ve bu hisler maddenin bir özelliğidir La Mettrie'ye göre. Hisleri madde ile yaratmak imkansızdır. Çünkü maddi tözün de nasıl açıklanması gerektiği bilinemez. Hareket nesneden kaynaklanıyorsa -ki biz bunu bilemeyiz- hissin de her ikisinden kaynaklandığı söylenemez.¹⁶⁰ La Mettrie burada maddeyi, küçük parçaların bir hareketi olarak görmemiş fakat hissetmeyi ve düşünmeyi de hareketin bir karşıtı olarak ele almamıştır.¹⁶¹

Daha sonraları Diderot, Buffon ve özellikle Condillac'ın heykel adam görüşüne önderlik edecek bir örnek vermiştir;

Neredeyse hiç ışık almayan ve gürültü duyulmayan, yeraltında karanlık bir oda tasarlamıştır. Tıpkı mahzen gibi. Burada, yeni doğmuş çocuk sadece zorunlu ihtiyaçlarını giderecek -çıplak bir anneden süt ihtiyacı gibi- şekilde bakım görsün. Yaklaşık 30 hatta 40 yaşına kadar bu odada kapalı kaldıktan sonra özgürlüğüne kavuşturulsun ve salıverilsin. Bu zamana kadar duymadığı sesler ve görmediği her şey ile karşı karşıya kalsın. Bu durumda o insan, kendisine sorulan nasıl beslendiği, nasıl büyüdüğü hakkındaki soruların hiçbirine yanıt veremeyecektir. Hatta şuana kadar duymadığı sesler bile ona anlamsız geçecektir. O halde, bedenle birlikte birleşmesi gereken Tanrı'nın ölümsüz ruhu nerededir?¹⁶²

¹⁵⁷ Ewald, 2013: 62.

¹⁵⁸ Vorlander, 2017: 484.

¹⁵⁹ Vorlander, 2017: 487.

¹⁶⁰ Ewald, 2013:122.

¹⁶¹ A.g.e, 122.

¹⁶² Lange, 1998: 323.

Beden tek başına duyumlar olmadan, yalnızca biçimsel olarak insandır. Duyumlarla algılamaya başladığı anda ancak duyarlı bir varlık haline gelecektir. Kalan kısım ise eğitim ile tamamlanacaktır.

La Mettrie, en yüce bir gücün varlığından şüphe etmek istememektedir. Bütün ihtimallerin, bir varlığın var olduğunu kanıtladığını düşünmüştür. Fakat bu durum, bir dinin zorunlu olmasını gerekli kılmamaktadır. Dinin olmaması ahlaklı olmamak anlamına gelmemektedir. Ayrıca Tanrının var olması ya da maddeyi yaratmış olduğu gibi düşüncelerin de bir önemi yoktur. Çünkü eğer biz Tanrı'nın varlığına erişebilsek bile, bu bizi daha mutlu etmeyecek ve bizi daha mutlu etmeyecek bir şeyle ilgilenmemiz de anlamsızdır.¹⁶³

La Mettrie, Diderot'nun Filozofça Düşünceler'inden hareketle, kelebeğin kanatları ve sineğin gözünde Tanrıyı anlamamız için yeterli kanıtları olduğunu söylemesi üzerine, Diderot'yu anmaktadır. Buna karşılık La Mettrie, doğada var olan her şeyin doğanın kendi imkanları ile ortaya çıktığına karşı gelebileceğimiz ölçüde, doğadaki var olanların tüm nedenlerini tanıyamayacağımızı da söylemiştir.¹⁶⁴

La Mettrie, materyalist olmasına karşın, bu sistemi felsefesinde tam oturtmamıştır. Hatta Lange onun materyalizmi için, materyalizmin "şamar oğlanı" deyimini kullanmıştır.¹⁶⁵ Ama yine de düşünceleri hafife alınmayacak kadar önemlidir.

Paul Henry D'Hollbach(1723-1789), bu dönemde materyalizmi doruk noktasına ulaştıran kişidir. Onun materyalizmi, diğerlerinden farklı olup katı bir şekilde boş inançlara sahip olanları, rahipleri ve dini baskıyı eleştirir. Bunların hakim olduğu devletlerin, yozlaşmış olduğunu ve derhal kurtulmaları için doğa, akıl ve deneyimden oluşan üçgende refaha ulaşabileceklerini söylemiştir. Böyle bir refaha ulaşmak ve otoriteden kurtulmak için tek yol vardır: materyalizmle beslenen, kökü ve kaynağı materyalizme bağlı olan bir Aydınlanma.¹⁶⁶

Bu zamana kadar akıl, bilgiye ulaşmak için kullanılıyorken artık 18. yüzyılda akıl maddenin nesnesi haline gelmiştir.¹⁶⁷ Özellikle bunu en belirgin şekilde D'Hollbach'da görmek mümkündür. Doğa, onun için gerçekliği anlamaya yeterlidir ve maddi alanı oluşturan doğadır. Maddi varlık alanı, tüm evreni kapladığı için manevi bir tözün varlığına ihtiyaç yoktur. Ona göre, madde hareket halindedir ve bundan başka bir şey yoktur. Hareket; maddenin bir özelliği değil, onun içinde kendiliğinden vardır.¹⁶⁸ Yazmış olduğu " Doğanın Sistemi " adlı eser ile hareket halindeki maddenin dışında hiçbir şey olmadığı görüşünü daha

¹⁶³ A.g.e, 330.

¹⁶⁴ A.g.e, 330.

¹⁶⁵ A.g.e, 313.

¹⁶⁶ Cevizci, 2019: 694-695.

¹⁶⁷ Doğrucan, 2007: 58.

¹⁶⁸ Ewald, 2013: 137.

da ilerletmiş ve materyalizmini sistemleştirmiştir. Bu eserin yazımında Diderot ve Lagrange'ın da payları yadsınamaz. Ona göre hareket, maddenin dışında değildir ya da ona sonradan eklenen bir özellik değildir. Hareket, maddenin içerisinde bulunur ve ondan çıkar. La Mettrie den farklı olarak ruhsal-düşünsel olan her ne ise, kendisi bir hareket olarak vardır.¹⁶⁹

Onun doğasında Tanrıya ihtiyaç yoktur çünkü madde kendi başına yeterlidir, etkindir. İnsanlar doğal olanın yetersizliğinden yani bilgisizlik ve cehaletlerinden dolayı başlarına gelen kötülüklerin sebeplerini, kaynağını bulamadıklarından, her seferinde işin için Tanrı ve ruhu karıştırmışlardır.¹⁷⁰ Ruh, yalnızca beynin bir niteliğidir. Dışarıdan aldığı cansız maddeyi, edilgin olmaktan çıkararak ona hareket kazandırır. Düşünme, moleküllerin hareketi sonucunda oluşur. Bütün bu canlılık, dönüşüm çok açık değildir belki ama manevi bir tözle de bunu açıklamak olası değildir.¹⁷¹

D'Hollbach'ın materyalist anlayışı, kendinden bir yüzyıl sonra Büchner'i etkileyecektir. D'Hollbach'ın 250 kg'lık bir taşın yere yaptığı baskı ve kendisinin de buna tepki olarak yerin baskısını duyması durumu, maddenin dışarıdan bir kuvvet almadan kendi içerisinde bir kuvveti barındığını gösterir. Ayrıca insan taş ile yer arasına elini koyduğu zaman eli ezilecektir. Kuvveti, canlı ya da cansız diye ayırmak doğru değildir. Özü itibari ile aynı türden olan bu kuvvetlerin yalnızca gelişimleri farklı koşullarda olmaktadır.¹⁷² Büchner de D'Hollbach'a benzer olarak, belli bir ağırlıktaki kurşunun elimize verdiği ağırlık hissinden bahsetmiştir.¹⁷³

Hareket ve maddenin iç içe olduğu düşüncesi, her iki düşünür için de kabul görmeye birlikte, ayrıldıkları bir nokta olacaktır: Büchner, neden-sonuç ilişkisini ortadan kaldırmıştır. Çünkü herhangi birine yaratıcılık yüklemesi, yaratıcılık yüklenen kavramı daha yüksek bir noktaya taşıyacak ve bu da metafiziksel olana dönüşme riskini beraberinde getirecektir. D'Hollbach ise aksine maddeye ait görüşleri metafiziksel olana dönüştürme çabasıdadır.¹⁷⁴ Diderot da maddenin, içinde kuvvet ve hareketi barındığından bahsetmiştir. Cansız madde, bu hareket ve duyarlılıkla birlikte, etkin bir duyarlılığa dönüşebilmektedir.

Yakın iki arkadaş olan Diderot ve D'Hollbach'ın birbirini etkilediği söylenmektedir ve zaten felsefelerinde de bu durum açıkça görülmektedir. D'hollbach, Diderot sayesinde felsefeye başlamış ve Diderot, arkadaşının materyalizminden etkilenmiştir. Fakat Diderot,

¹⁶⁹ A.g.e, 137.

¹⁷⁰ Cevizci, 2019: 695.

¹⁷¹ Gökberk, 2020: 405.

¹⁷² Lange, 1998: 354.

¹⁷³ Doğrucan, 2007: 30.

¹⁷⁴ A.g.e, 30.

D'hollbach'ın materyalizmine epey yaklaşmış ama Onun kadar sistematik ve istikrarlı bir şekilde maddeye felsefesinde yer vermemiştir.

Tezimizin ilerleyen kısmında, daha detaylı olarak ele alacağımız fakat deizmden sonra materyalist bir varlık anlayışına sahip olmasından dolayı burada da yer vermek istediğim Diderot, evrenin oluşumu hakkındaki düşüncelerinin yanı sıra bireyin evrendeki yerini de sorgulamıştır. Bu sorgulamasında monizme giderek, tek bir birey olduğunu bunun da evrenin kendisi olduğunu söylemiştir.¹⁷⁵ Bu monist düşüncesi Cabanis'i etkilemiştir. Felsefe Konuşmaları'nın bir çok yerinde monizmi savunduğunu görmek mümkün olmakla birlikte eserinden alıntılıdığım küçük bir pasajla bunu açıklamak yerinde olacaktır:

Hiç kovandan çıkan bir arı topluluğu gördünüz mü? Dünya ya da maddenin genel kütlesi kovandır...
Onların bir ağaç dalının ucunda birbirlerine ayaklarıyla tutunarak oluşturdukları hevengi gördünüz mü?
Bu hevenc bir varlık, bir birey, herhangi bir hayvandır...¹⁷⁶

Fizyolojik materyalizmin kurucusu olan Pierre Jean Georges Cabanis(1757-1808), karaciğerin safrayı salgılaması gibi beynin de düşünceyi salgıladığını söylemiştir. Düşünceyi fizyolojik temellere dayandıran Cabanis, metafiziksel özdekçiliğe işaret etmediğini vurgulamıştır ve nedenlerin bilinemez olduğunu söylemiştir. Ama Cabanis, ahlakın tanrıbilimsel ve metafizikten kurtulması gerektiğini söyleyerek insanı bilimsel olarak incelerken, ahlakın sağlam bir temele oturtulmasını söylemiştir. Bu şekilde bir inceleme yapılmasını istemesinin sebebi de, insan yaşamının bir bütün olarak ele alınması yani insan yaşamının birliğidir.¹⁷⁷ Yer çekiminden tüm canlı güçlere kadar, doğada var olan tüm güçler birdir.¹⁷⁸

2.2.2. Genel Bilgi Anlayışı

Bu dönem bilgi anlayışı, Ada Aydınlanmasından farklı olarak inanç ve bilgi arasındaki sınıra aşılamayacak bir çizgi çekmiştir. Ada felsefesinde olduğu gibi bilgi inancın kanıtlanmış hali değil, kendi başına varlığı sürdüren ve kendi başına inançtan bağımsız bir şekilde kullanılması gereken bir şeydir.¹⁷⁹ Bu dönemi doruk noktasına ulaştıran Ansiklopedistler, bilgi ile inanç ayrımını tamamen yapmışlardır. Hatta inanç konusunda katı bir tutum sergileyen Diderot ve D'Hollbach, bunu materyalizme kadar götürmüştür.

Bu dönemin bilgi anlayışında ampirizm ve sensualizm ön plana çıkmaktadır. Zaten doğuştan bilgi reddedilmiş ve artık akıl aracılığıyla tecrübe edilen doğanın, maddenin

¹⁷⁵ Ewald, 2013: 78.

¹⁷⁶ Diderot, 2019: 27.

¹⁷⁷ Copleston, 2004:71.

¹⁷⁸ Ewald, 2013: 45.

¹⁷⁹ Doç. Dr. Mehmet Fatih Doğrucan ile Uzmanlık Ders Notları. Edebiyat Fakültesi 68 no'lu Oda, Antalya. 02.06.2021 13.42.

gerçekliğine ulaşmak tüm filozofların ortak amacı olmuştur. Metafizik alanda da yine Locke'un bilgi kuramı benimsenmiştir. Neredeyse hemen hemen tüm filozofların ortak olduğu nokta, duyular ötesi bilginin olmadığıdır. Şiddetle karşı çıktıkları metafizik, soyut kavramlarla uğraşmak istemediklerinden süregelmektedir.

Başta Étienne Bonnot de Condillac(1714-1780) olmak üzere Locke'un analitik metodunu, tüm Fransız filozofları benimsemiştir.¹⁸⁰ Condillac, Locke'un bilgi felsefesinin temel unsurlarını, Fransız aydınlanmasına taşımıştır. Duyumculuğu sonuna kadar götüren Condillac, ardıllarına öncülük etmiştir ve materyalizmin temellerini atmıştır. Epistemoloji alanında Fransız Aydınlanma döneminin en önemli filozoflarından. Hemen hemen tüm aydınlanma filozofları gibi felsefesine, doğa bilimlerinin yöntemi ile beşeri bilimlerinin yönteminin temellendirilmesi gerektiği ile başlamıştır.

Locke'dan farklı olarak iç deney ve dış deney ayrımını ikicilik olarak değil, ikisini bir olarak ele almıştır. Yani iç duyum, dış duyumun içindedir. Dış dünyada algıladıklarımızın yanında, ruhta gerçekleşen canlılığın da duyumlardan oluştuğunu söylemiştir.¹⁸¹ Bunu kanıtlamak için de meşhur heykel örneğini vermiştir. Heykelden yapılmış ve dışı kabukla sarılı olduğu için duyumlarını kullanamayan bir adamın, duyumları üzerindeki katmanlar tek tek kaldırılmıştır. Ama ilk olarak koku alma duyusu kaldırılarak heykelin yanına bir gül yaklaştırılmış ve gülün kokusunu heykel algılamıştır. Sonucunda, algılama ile duyum meydana gelmiştir. Fakat heykel henüz, sadece gülün kokusunu bilen bir duyumdan ibarettir. Daha sonra heykelin farklı, güzel ya da kötü kokuları algılaması sağlanmış ve heykel böylelikle belleğinde yerleşen gül kokusu ile diğer kokuları kıyaslayama yetisine sahip olarak farklı duyumları açığa çıkarmıştır.¹⁸² Ruhtaki bütün duyumlar birbirine dönüşerek birbirini doğurmaktadır.

Tek bir duyumdan hareketle, diğer tüm duyulara ulaşılabilir ve karşılaştırma, yargı, akıl yürütme gibi neredeyse tüm zihinsel faaliyetler kendiliğinden açığa çıkar. Heykel kokladığı kötü ve güzel kokuları belleğine alır. Haz, gül gibi güzel koku duyumunun ortak özelliği olup, elem ise çöp vs. gibi kötü kokuların duyumda bıraktığı ortaklıklardır. Heykel bu ortak özellikleri genellenmişlikten kurtarır, soyutlar, analiz eder ve haz, acı vb. soyut kavramlara ulaşılır. Böylelikle, elde edilen kavramlar zihin tarafından algılanır. Bunları açıklamak için özel bir yetiye ihtiyaç yoktur.¹⁸³

¹⁸⁰ Ewald, 2013: 22.

¹⁸¹ Gökberk, 2020: 402.

¹⁸² Copleston, 2004: 51-52.

¹⁸³ Cevizci, 2019:681.

Koklamadan çıkan duyumun dönüşerek diğer duyumları etkilemesini, Condillac daha sonra tekrar ele almış ve dokunma dışındaki dört duyunun birleşiminin, insanın isteklerine cevap verebilecek dışsallık yargısı üretmediği tezine varmıştır. İnsanın kendini bilmesi ve anlaması için dokunma duyusuna ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Dışsallık yargısından sorumlu olan duyu, dokunmadır.¹⁸⁴ Maddi dünyanın bilgisini bize ne koklama ne duyma ne görme ne de işitme veremez. Biz renkleri, kokuları, tatları ve sesleri ancak dokunma duyumuzla aldıklarımızdan sonra, zihinden bağımsız nesnelere bağdaştırabiliriz. Renkleri doğanın içinde bulmamıza yarayan gözün algılaması ancak en temel duyumuz olan dokunma sayesinde gerçekleşmektedir.

Bilgi, Condillac'a göre var olanı süzgeçten geçirerek sınıflandırma yapma ve düzenlemedir.¹⁸⁵ Titizlikle yapılan bu çalışmada, doğru ve güvenilir bilgiye ulaşılabilir.

Bu dönem bilgi anlayışında sensualist bir tavır göstererek olguculuğun yolunu açan ve Ansiklopedi için önemli bir isim olan Jean le Rond d'Alembert'in(1717-1783) bilgi ile ilgili tüm düşünceleri insan merkezlidir. Olguları kavrayışı, sanatların ve bilimlerin var olmasına kadar tüm her şeyin tek amaçla ortaya çıktığını söylemiştir. Bu amaç, insanlığın ihtiyaçlarının karşılanması yani insanlığa hizmettir.

İnsanın evrenin bilgisine ulaşması ancak olguların titizlikle incelenmesi ve araştırılması ile mümkündür. Buradan hareketle, D'Alembert de dönemin bilgi kuramının dışına çıkmadan, olgulara ilişkin bilgiye, deney ve akıl ile elde edilen bilgilerle ulaşabileceğini fakat bunun eksik olduğunu söylemiştir. Bu eksikliğin ucunda, bilinen temel bilgiler yani duyuşal deneyimler yer alır.¹⁸⁶ Ansiklopedinin öndeğinde de bahsettiği üzere:

"Hiçbir şey duyularımızın varlığı kadar kuşkusuz değildir. Duyumların, bütün bilgilerimizin kaynağı olduğunu göstermek için, bunların böyle bir kaynak olabileceklerini kanıtlamak yeterlidir. Çünkü, doğru dürüst felsefede, temeli, olgular ve tartışma götürmez hakikatler olan her çıkarım, varsayımlara (bu varsayımlar büyük bir ustalığın ürünleri olsalar da) dayanmaktan ileri gidemeyen şeye tercih edilir."¹⁸⁷

Her ne kadar duyumcu bir filozofumuz olup Condillac gibi doğuştan gelme fikirleri reddetse de, Berkeley gibi sıkı ve tutarlı bir duyumcu olduğunu söylersek yanlış yapmış oluruz. Çünkü D'Alembert'in matematiğe bağlılığı içtendir. Bu alanda yapmış olduğu çalışmalar, ona erken yaşta büyük başarılar getirmiştir. Hatta matematikte "D'Alembert Prensipleri" adıyla kullanılan bir ilke vardır.

¹⁸⁴ Copleston, 2004: 48.

¹⁸⁵ Ewald, 2013: 31.

¹⁸⁶ Ewald, 2013:, 82.

¹⁸⁷ Diderot ve D'Alembert, 2021: 34.

Bilgi, hep bir genel yani somut ilkeler içerisinde olup tek tek olgularda aranmaz. Hatta olgulara inildikçe, kavram çeşitliliği o kadar artar ve karmaşıklaşır.¹⁸⁸ Bilginin değeri konusunda Bacon'u izlemiş ama pozitivizmin temellerini atarak Comte'a önderlik etmiştir. D'Alembert, işin içine olguları da katarak 19. yüzyıl pozitivizmin gelişmesine yardımcı olmuştur.

D'Alembert'in yakın arkadaşı olan ve Fransız aydınlanmasının babası olarak görülen Voltaire, dönemini politik, dini, siyasi gibi birçok alanda eleştirmiştir ve bu eleştirileri, bir tür reformun gerçekleşmesine temel oluşturmuştur. Her aydınlanma düşünürü gibi ilerlemenin ve özgürlüğün savunuculuğunu yapmış ama onun ilerlemesi daha çok politik- iktisadi alanda olmuştur. Düşünce ve ifade özgürlüğünün temeli olduğunu düşündüğü politik özgürlüğün, özgün bir savunucusudur. Locke gibi düşünüp, devletin öncelikle insan haklarına değer vermesi ve saygı göstermesi gerektiğini ileri sürmüştür. Despotizme karşı nefreti olan Voltaire, hükümdarın, filozofun etkisiyle aydınlanmış bir şekilde, adil olarak yönetmesini tercih etmiştir.¹⁸⁹

Voltaire'in felsefesinin temelini esas olarak politika, din ve ahlak oluşturmaya rağmen, Fransız aydınlanmasında önemli yer edinmiş bu düşünürün, bilgi kuramına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Çağdaşlarından ziyade, daha çok İngiliz aydınlanması geleneği içinde yetişmiş olan Locke'dan etkilenmiştir. Doğuştan bilgilerin reddinin yanında, insan zihninin sınırlarını belirlemek için felsefi yöntem türetmiştir. Locke'un, deney ile evrenin bilgisine ulaşabileceği görüşünü benimsemiş ama dış dünyanın bilinmeyeceği görüşüne karşı gelmiştir. Reddedtiği bir diğer görüş ise, özgürlüğün gerçekliğinin olmaması ve sadece bir yanılsamadan ibaret olmasıdır. O halde Diderot'ya bu konuda karşı gelmiş görünmektedir.¹⁹⁰ Çünkü Diderot için özgürlük, toplumun sınırları içerisinde, toplum kurallarına uygun olarak vardır. İnsanlar özgürlüklerini diğerlerini zarar vermeden yaşayabilirler.

2.3. Diderot'nun Dönem İçinde Yerinin Belirlenmesi

Denis Diderot'nun(1713-1784) Fransız Aydınlanma dönemi içerisindeki yeri, Fransız Devrimini hazırlamış olmasından da anlaşılacağı üzere azımsanamayacak kadar önemli ve değerlidir. Diderot'yu böylesine önemli kılan; kıvrak zekası, hayal gücünden doğan farklı görüşleri ve kişiliğinin bir parçası olan çok yönlü düşüncesidir. Onun bu düşünceleri, sadece Fransa'da değil neredeyse tüm aydınlanma döneminde ve sonrasında etkisini göstermiştir. Bir çok filozoftan etkilenmekle birlikte, kendisi de öncelikle yakın çevresindeki düşünürleri

¹⁸⁸ Ewald, 2013: 83.

¹⁸⁹ Cevizci, 2019: 667.

¹⁹⁰ A.g.e, 667.

etkilemiş ve döneminden sonraki filozoflara da kaynaklık etmiştir. Onun felsefesi, ahlaktan sanata, bilimden siyasete çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Diğer dönem düşünürlerinden farklı olarak Diderot'yu ayrıcalıklı yapan, merakı ile her konuyu araştırmasındadır.

Diderot'yu dönemi içerisinde herhangi bir gruba dahil etmek mümkün değildir. Yani Locke gibi sadece bir deneyci ya da Condillac gibi sadece bir duyumcu ya da D'Hollbach gibi tamamen bir materyalisttir demek yanlış olacaktır. Çünkü varlık kuramında deizmle yolculuğuna başlayan Diderot, materyalizmle yoluna devam etmiştir. Bilgi anlayışında sensualizmi benimsemekle birlikte, doğa biliminde panteizme kayar gibi olup oradan bir geri dönüş yapmıştır. Fakat çeşitli düşüncelere sahip olması Onun döneminden bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Diğer Fransız Aydınlanma düşünürleri ile ortak olduğu nokta, tüm kilise yönetimine ve otoritesine karşıtlığıdır. Sürekli ilerlemek ve gelişmek isteyen Diderot için mevcut semavi din bir engeldir. Bu engeli kaldırmak için de savaşıyor ve başarıya ulaşmıştır. İnanç ile bilgi arasında bir sınır koymuştur. Ayrıca semavi dine karşı olumsuz tutumunun bir başka sebebi de dinin her yerde ve her zaman aynı şekilde tüm insanları ilgilendiren evrensel olması gerektiğini savunmasıdır. Ama böyle bir din yoktur. Hıristiyanlar Yahudileri, Yahudilerin dini Müslümanları kötülerse, hepsi birbiri hakkında dinsiz diye düşünürse ya herkes dinsizdir ya da hiç kimse.¹⁹¹ Evrensel bir din mümkün olamayacağına göre, dinlerin varlığına inanmak da olası görünmemektedir. Bu konuyla ilgili düşüncelerini, Felsefe Konuşmaları adlı eserinde başrahip ile yaptığı bir konuşmada açıklamıştır. Kendinin her derde deva ve kabul edilmesi olanaksız şeylere inancının olmadığını ve hatta aklın almadığı ve ispatlanması mümkün olmayan şeyleri kanıtlamanın da gülünç olduğunu söylemiştir.¹⁹²

Diderot, deizm ile materyalizmi bir arada toplamıştır. Semavi dini reddedip, tabii dini savunmuş ve materyalizme geçtiği dönemde de yine tabii dinin olduğunu söylemiştir. İlk dönem eserlerinde deizmini açıkça görebiliyorken sonraları, Hıristiyanlığa karşı sert bir eleştiri ve Tanrı reddi, eserlerinin temasını oluşturmuştur. Bu düşüncelerini de genellikle diyaloglar halinde kaleme almış olduğu eserlerinde açıkça ifade etmiştir.

Tüm eserleri çok önemli olmakla birlikte, dönemine en büyük katkısı uzun uğraşlar verdiği, ömrünün büyük kısmını harcadığı eseri Ansiklopedisi olacaktır. Ansiklopedi ile birlikte hem kendi düşüncelerini hem de Ansiklopedide yer alan diğer arkadaşlarının düşüncelerini tüm topluma yaymıştır. Ansiklopedinin önemi, farklı fikirlere sahip olan insanları bir araya toplamasıdır. Toplumun her kesimine hitap eden bu eser, farklı düşüncelere

¹⁹¹ Diderot, 1963: 48.

¹⁹² Diderot, 2019: 145.

sahip olan insanları bir araya toplamış ve Ansiklopedi çevresinde bir örgüt oluşturarak, toplumu ayaklandırmıştır. Diderot, Ansiklopedisi'nin çağındaki tüm adaletsizliklere, toplumu kötü duruma düşüren her şeye karşı bir silah olmasını istemiştir. Ve amacına ulaşmıştır.

Fransız Aydınlanma Felsefesi içerisinde Kant gibi, Hume gibi ya da Locke gibi bir sistem filozofu olmamasına rağmen, Fransız Aydınlanması kendi başına bir ekoldür. Bu ekolü oluşturan isim de Diderot'dur. Yukarıda da bahsedildiği gibi, tüm halkı etrafında toplayan Ansiklopedi sayesinde halk bir bütünlük oluşturmuş ve ortak bir düşünce sistemi gelişmiştir. Yani Fransa'da kolektivist bir felsefe karşımıza çıkmaktadır. Diderot'nun önemi burada kendini açığa vurmaktadır. Felsefeyi halka indirgeyen Diderot, tek bir eser ile toplumu örgütlemeyi başarmıştır. Düşünceleri adım adım Fransız Devrimi'nin yolunu açmıştır.

Tezimin son bölümünü oluşturan Diderot kısmında, Diderot'nun görüşlerine uzunca yer verilecektir. Fakat şunu söylemeden geçemeyeceğim ki Diderot, dönemi içerisinde ve hatta sonrasında tüm övgüleri hak eden, anılmaya değer bir filozof olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENİS DİDEROT

3.1. Hayatı ve Eserleri

Diderot'nun felsefesini anlayabilmek için öncelikle hayatını ve eserlerini incelemek gerekmektedir. Çünkü onun bir çok alanda fikir sahibi olduğu felsefesi, hayatı ile özdeşleşmiştir. Hayatı boyunca yaşadığı zorluklar, bu zorluklarla mücadelesi, özel hayatı gibi unsurlar, eserlerinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Renkli ve çok yönlü kişiliğe sahip olması, felsefesinin bir parçası olmuş ve sadece felsefesine değil eserlerine de bunu yansıtmıştır. Sanat, ahlak, bilim, felsefe gibi bir çok konuda bilgi sahibi olması nedeniyle Diderot'yu döneminin diğer düşünürlerinden ayırmakla birlikte, hepsinin üzerinde tutmak yanlış olmayacaktır.

5 Ekim 1713 tarihinde dünyaya gelen Denis Diderot, yedi çocuklu bir ailenin yaşayan en büyüğü idi. Şerefli, itibarlı ve dindar bir aileye sahip olan Diderot'nun babası bıçakçılık yapıyordu ve ailesinde birçok papaz bulunmaktaydı. Hatta Diderot doğduğu zaman kilisede papazlık yapan bir akrabası, babasına Diderot'nun da papaz olması için rica bulundu. Bunun üzerine aile arasında verilen kararla birlikte Diderot'nun öğrenim hayatı Cizvitler kolejinde başladı. Öğrenim hayatının daha ilk döneminde büyük başarı elde eden Diderot, babasına ilerleyen dönemlerde papaz olmak istemediğini söyledi ve babası onu yanına, kendi işini öğretmek için aldı. Fakat daha sonra buna da tahammül edemeyen Diderot tekrar koleje dönmek ve eğitimine devam etmek istedi. Ve nihayet 1726'da cübbesini giyerek papazlık unvanını aldı. Bu sırada birtakım aksaklıklar yaşandı ve Diderot meclis üyeliğine seçildi. Fakat Diderot, bunu da istemedi ve Cizvit dostu ile kaçmaya karar verdi. Kaçma operasyonu babası tarafından engellenerek başarısızlıkla sonuçlandı. Yine bir aile toplantısı ile birlikte, bu kez Diderot'nun Paris'e gitmesine karar verildi ve Diderot orada Louis le Grand Koleji'ne yerleştirildi. Burada eğitimini başarıyla tamamlayan Diderot artık felsefe ile iç içe olarak mezun oldu.¹⁹³

Öğrenimi biten Diderot, artık kendi ayakları üzerinde durması gerektiğini biliyordu. Ve bunun için, dönem dönem farklı işlere girişti ama hepsinden zamanla sıkılarak ayrıldı. Zevkine, eğlenceye düşkün olan Diderot'nun bir kitapevinde tanıştığı kadından çocuğu oldu. Artık her şey onun için daha zorlaştı.¹⁹⁴

¹⁹³Cresson, 1965:6-7.

¹⁹⁴A.g.e, 7-8.

1741'de tesadüfen bir aileyle tanışarak ailenin kızına aşık oldu ve Antoinette adında bu güzel kadınla evlendi. Bir kız çocukları oldu. Ama ne yazık ki tüm hayatında olduğu gibi burada da bahtsızlık yaşayan Diderot'nun evliliği pek yolunda gitmedi. Ailesiyle arasını düzeltmek isteyen Diderot, eşini ailesinin yanına gönderdi ve Antoinette ailesi tarafından çok sevildi. Eşinin tahmin edilenden uzun süren yolculuğu, hiç de hoşlanmayacağı bir sonuç doğurdu ve bu süreçte yalnız kalan Diderot, paraya fazlaca ihtiyacı olan Bn. Puissieux'ye aşık oldu. Kadının özellikle maddi olarak ihtiyaçlarını karşılamak için Kitapçı Briasson, Laurent Durant ve David tarafından yapılan çağrıya olumlu yanıt verdi ve hayatının büyük bir bölümünü adadığı Ansiklopedi'nin çevrilmesi teklifini kabul etti. Diderot'nun dinmek bilmeyen macerası asıl şimdi başlıyordu.¹⁹⁵

Chambers Ansiklopedisi'nin düzenlemesini yetersiz bulan Diderot, bunun baştan yazılması gerektiğini söyledi ve hem düzenleme hem de yazım işini üstlendi. Bilmiyordu ki tamamlanınca büyük ses getirecek olan bu eser, yazım aşamasında başına büyük işler açacak... Yazımı için birçok arkadaşı ile anlaşılan Diderot, arkadaşları ile işbölümü yaptı ve herkese kendi alanıyla ilgili bölümler verdi. Diderot'ya kalan, yazmaya cesaret edilemeyen konular, felsefe tarihi, meslek ve teknik sanatları oldu. D'Alembert ise önsözü yazacak olan isimdi.¹⁹⁶

Ansiklopedinin yazımı uğraş, zaman ve sabır gerektiren bir işti. Diderot, çoğu kez düşünceleri doğrultusunda yazdığı konuların içeriği yüzünden hücreye kapatıldı. Hücreden çıkarılınca da gizli gizli yazmaya devam etti. Kimi zaman anonim ya da farklı bir isimle bölümler yayınlandı. Ama en nihayetinde tüm zorluklara rağmen eser başarıyla tamamlandı.¹⁹⁷

Bir söylentiye göre Diderot, kızına çeyiz hazırlığı yapmak için kitaplığını satmaya karar verdi. Bunu duyan İmparatoriçe II. Katerina, Diderot'yu Rusya'ya çağırdı ve onun kitaplığını, Diderot için çok yüksek bir ücret karşılığında satın aldı. Ama Diderot kitaplığını bırakmamıştı çünkü bu kitaplığı koruma görevini büyük bir nezaketle II. Katerina, Diderot'ya vermişti. Tüm bu yardımlarla birlikte Diderot, kızını evlendirdi. Ve yine imparatoriçenin başka yardımlarıyla birlikte Diderot, farklı yerlere geziler yaptı.¹⁹⁸

Sakinleşip durulan Diderot, artık hayatının sonuna gelmişti. Geçirdiği bazı rahatsızlıklardan sonra iyileşir gibi olan ve normale dönen Diderot, evinde verdiği bir davette, -31 Ekim 1784 yılında- hayata veda etti.

¹⁹⁵ A.g.e, 9-10.

¹⁹⁶ A..g.e, 11.

¹⁹⁷ A.g.e, 12-14.

¹⁹⁸ A.g.e, 25-27.

Diderot, tüm hayatı boyunca varlık, bilgi, ahlak, politika gibi alanlardaki düşünceleriyle Fransız aydınlanmasında önemli bir yer edinmiştir. Onun ve arkadaşları olan Voltaire ile Rousseau'nun düşünceleri, Fransız Devrimi'nin gerçekleşmesinde büyük rol oynamıştır. Rosenkranz, Diderot için şu sözleri söylemiştir:

"Diderot'yu anlamak için, onun da Sokrates gibi öğretisini sözlü olarak yaydığım ve yine Sokrates gibi, Regence'dan Büyük Devrim'e kadarki süre içinde yer alan olayların akışının onun gelişiminin birbirini izleyen aşamalarını belirlemiş olduğunu hatırlamamız gerekir. Sokrates gibi Diderot'nun da "cin"i (daimon) vardı. Yine Sokrates gibi o da ancak doğru, iyi ve güzelin kavramlarına yükseldikten sonra tam olarak kendisini bulmuştu. Kendi anlattığına göre, dış görünüşünün bile varlığını haber verdiği, önce saçlarının alnının ortasındaki hareketiyle, sonra bütün vücudunu kaplayan bir ürpermeyle hissettiği coşku anlarında, O, Sokrates gibi, parlak konuşması. herkesi büyüleyen gerçek Diderot oluyordu.¹⁹⁹

Diderot, her zaman erdemli olmanın savunuculuğunu yapmış, adaleti elden bırakmamış, araştırma merakı hiç bitmemiş, sürekli değişen duyguları ve düşüncelerine rağmen bütün felsefi görüşlerini erdeme bağlamayı başarmıştır. Hayatı boyunca her zaman, karşı geldiği konularla ilgili düşüncelerini belirtmekten çekinmemiştir. Ve bu nedenle çoğu zaman eleştirilere ve cezalara maruz kalmıştır. Ama asla pes etmeden yoluna devam etmiştir. Eserlerinin zenginliğini, düşüncelerinin çeşitliliğini bir kenara alalım, sadece bu cesaretinden dolayı bile takdir edilesi bir düşünürdür Diderot.

Onunla aynı dönemde yaşamış olan Garat ise, Diderot için şunları söylemiştir :

"İki kişi arasında geçen muhasebeye devam ederken gözleri daldı ve kendini aklından geçen düşüncelere bütünüyle verdiğinden jestleri daha da artarak canlandı ve mevzuya uygun olarak kullandığı kelimeler neşeli veya kederli oluyordu. Zamana zaman bir piyesten bir sahneyi heyecanla oynarcasına hareketle bulunuyor veyahut bilbedeha (irticalen) söylenmiş bir şarkıdan parçalar teganni ediyordu. Meraklı, konuşkan, her şeyden nasibini almış ansiklopedik malumata sahip; çok defa kuruntulu; herhangi bir konunun lehinde ve aleyhinde münakaşaya hemen hemen aynı derecede hazırlıklı; bir kitabı en mükemmel bir şekle sokmakta tabiaten muasır olmayıp bunu yapmakta yaratıcılık dercesine haiz, büyük ibda kabiliyeti ve nevi şahsına münhasır deha ile müheccez ; diğer taraftan kararlarından hiçbir suretle döndürülemez derecede inatçı, çalışkan ve babasından tevarüs ettiğine şüphe olmayan, burjuvalara has, büyük bir iş birlik ile başarı hünere sahip Denis Diderot, işte böyle bir yaratılıştadır."²⁰⁰

Diderot'nun karakterini en geniş biçimde açıkladıktan sonra felsefesini de, Mehmet Fatih Doğrucan'ın kaleminden şu şekilde özetlemek en yerinde verilmiş karar olacaktır:

¹⁹⁹ Lange, 1998: 294.

²⁰⁰ Havens, 1971: 279.

"Politik devlet ve Katolik Hıristiyanlık söz konusu olduğunda bir deist, Hıristiyanlığın ve dinlerin despotik yapılanması karşısında, marjinal bir materyalist, halkın dinsel düşüncelere ve insanlığın metafiziğe karşı eğilimini tespit ettiğinde ise, apaçık bir biçimde doğacı panteistti."²⁰¹

Başlıca Eserleri

Denis Diderot, dinamik bir yapıya sahip olan felsefesini, eserlerinde açıkça ifade ederek okuyucuya sunmuştur. Bilgi ve bilim, varlık, ahlak, siyaset/politika, estetik/sanat gibi birçok alanda bilgi sahibi olan Diderot, bunu eserlerine konu etmiştir. Döneminin tüm özellikleri ve hatta daha fazlası Diderot'nun üzerine yapışmış gibi görünmektedir. Bu nedenle onun eserleri, Fransız Aydınlanma dönemini ve özellikle kendi felsefesini anlamak için en önemli kaynaklardır. Düşüncelerini ifade ederken asla açık olmaktan kaçınmamış ve hatta bu sebeple çoğu eseri ya yok edilmiş ya yazması engellenmiş ya da anonim olarak eserlerini yayımlamıştır. Diderot, özgün bir anlatım biçimine sahiptir ve çoğu eserini diyaloglar halinde kaleme almıştır.

1875-1879 yılları arasında, Garnier Frères Kitabevi tarafından "Diderot Külliyyatı" (Oevres Complètes de Diderot) adını taşıyan bir kitap dizisi yayımlanmıştır. Diderot'nun o güne kadar yayımlanmış ve Ermitage Kitaplığında yayımlanmamış bir çok eseri, bu dizide yer almıştır. Diderot'nun kendisi ve eserleri, bu yayından sonra tam anlamıyla tanınmıştır. Bundan sonra yine eksik kalan bir kaç eseri, başkaları tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır.²⁰²

Diderot'nun eserlerine uzunca yer vermemin sebebi, eserlerinin kendisini ve düşünceleri anlamak için en güzel kaynaklar olmasındandır. Bir insanı tanımak ve nasıl düşündüğünü anlamak için öncelikle doğup büyüdüğü ortama daha sonra da yazmış olduğu eserlerine bakmak ve sonra düşüncelerinin analizini yapmak en doğrusu olacaktır.

Diderot, birçok esere sahip olmakla birlikte, çoğu eseri ölümünden sonra yayımlanmıştır. Eserlerinin bir kısmı da yukarıda bahsedildiği üzere bir şekilde tahribata uğramıştır. Dilimize ne yazık ki çok az sayıda eserinin tercümesi yapılmıştır. Ama günümüze kadar ulaşmasının biz okurları için büyük bir şans olan Ansiklopedi'si, Türkçe'ye çevrilmiştir. Ansiklopedisine tezimizde uzunca yer verilecektir. Çünkü hayatının büyük bir kısmını harcadığı ve günümüzde bile yararlanılan bir kaynak olan Ansiklopedi'si, onun tüm felsefesini bize açıkça anlatmaktadır. Öncelikle diğer eserlerini kısaca bir inceleyip, daha sonra Ansiklopedisine geçeceğim.

Kaderci Jacques ve Efendisi (Jacques le Fataliste et son maitre), 1723(yazım yılı), 1796(basım yılı): Bu eserin özelliği, Diderot'nun da eser içerisinde sürekli tekrar ettiği gibi bir

²⁰¹ Doğrucan, 2017: 74.

²⁰² Cresson, 1965; 76.

roman olmamasıdır. Klasik roman içeriğinden farklı olarak bu eserde başlayıp biten bir olay örgüsü yoktur. Karmaşık olayları Diderot okurun dünyasına bırakır ve çözmesini ister. Aynı zamanda yazarın tüm olayın içine her şeyi bilen, tüm kurguyu yöneten bir kimse vasfını da elinden almıştır. Diderot, eser kahramanları arasındaki olaylara şahitlik eden ve onların aralarındaki diyalogları kağıda döken bir görev üstlenir. Roman kahramanlarının yaşadığı aşk serüvenleriyle dolu bu eserin konusu için aşk denmektedir.

Din, Ahlak, Evrim ve Toplumsal Yaşam'a Dair Diyaloglar (La Religion, La Morale , Evolution Et Vie Sociale Sur Le Dialogues): Adından da anlaşılacağı üzere Diderot bu eserinde, Hıristiyan dinene olan karşıtlığını, ahlak konusundaki tutumunu, ontolojisinde materyalist bir tutum sergilediğini ve evrimin temellerini attığını dile getirmiştir. Birçok görüşünü bu eserinde bir araya toplamış ve okuruna sunmuştur.

Filozofça Düşünceler (Pensées Philosophiques), La Haye, 1746 : Kızı Vandeül'ün dediğine göre Diderot bu eseri 3 günde yazmıştır. Ama eserin içerisinde çok çeşitli düşüncelere yer vermiş olması, üç günde yazmış gibi görünmemektedir. Fakat önceden kaynakları toplamış ve üç gün içerisinde de yazmış olması olasıdır.²⁰³ Diderot'nun bazen 2-3 satırlık bazen de 2-3 sayfalık pasajlar halinde kaleme almış olduğu bu eserinde deizmi ile materyalizmi iç içe geçmiş gibi görünmektedir. Bir yandan atalarının dininde ölmek istediğini ve Tanrı'ya bağlı olduğunu açıkça ifade ederken öte yandan Hıristiyanlığa, kiliseye kesin bir savaş açmış, bağnazlıkla mücadele çabasına girişmiştir. Fakat öyle görünmektedir ki ateizmi daha baskındır. Çünkü eseri kilise tarafından eleştirilere maruz kalmış ve sonunda da yakılmıştır.

Diderot ve D'alembert'in Konuşması(Entretien entre d'Alembert et Diderot), D'alembert'in Düşü(Le rêve de d'Alembert), Konuşmanın Sonu(Suite de l'entretien), 1769(yazım yılı), 1830(basım yılı): Adnan Cemgil'in Fransızcadan Felsefe Konuşmaları olarak çevirisini yaptığı bu eser, 3 ana bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde D'alembert ile Diderot arasında geçen konuşmalara şahit olurken devamında D'Alembert'i bu konuşmaları rüyasında sayıklamasıyla buluruz. Diderot'nun ahlakına, din hakkındaki görüşlerine, maddenin hareket halinde olup bir mermer parçasının bile duyarlı hale gelebileceğine dair düşüncelerine rastlarız. İlk bölümde bütün türlerin kendi kendine evrildiğini her birinin bir diğerinden çıktığını yani evrimin temellerini attığını görürüz. Diğer iki bölümde ise din ve ahlak üzerine yaptığı tartışmalara şahit oluruz. Semavi dini tamamen reddetmiş ve ahlakını da erdem kavramı üzerine kurmuştur. Bilgi ile inanç arasına kesin bir sınır koymuştur.

²⁰³ Diderot, 1963: önsöz.

Tabii Dinin Yeterliği Üstüne (De la Suffisance de la Religion Naturelle), 1747(yazım yılı), 1770(basım yılı) : Bu eserinde Diderot, başlayan her şeyin bir sonunun olduğunu söyler. Hıristiyanlık ve Musevilik başlamışlardır ve biteceklerdir. Fakat tabii din başlamamıştır ve öyleyse sonu gelmeyecektir. Tanrı'nın elinden çıkmış olan tek din, doğal dindir. Diğer dinler insanların kurduğu dinlerdir. Kitaplarda yazılı olan semavi dinler, insanlar tarafından anlaşılammama ya da yanlış anlaşılma gibi bir takım sorunlarla karşı karşıya kalabilir. Ama Tanrı'nın özüne en yakın olan tabiat dinidir. Bozuluşa tabii olmayıp tüm değişmelerden uzaktır.²⁰⁴

Görenlerin Yararına Körler Üstüne Mektup (Lettre sur lesaveugles a l'usage de ceux qui voient), Londra, 1749 / Konuşanların ve İşitenlerin Yararına Sağır ve Dilsizler Üzerine Mektup (Lettre sur les sourds-muets a l'usage de ceux qui entendent et qui parlent), 1751: Adnan Cemgil'in her iki kitabı tek bir kitap olarak çevirdiği Diderot'nun bu eserinde, Diderot'nun bilgi anlayışına ve duyuların bilgi edinmedeki rolüne rastlarız. Körler Üzerine Mektup'unda görme yetisi olmayan bir insana görmeyi, dokunma duyusu ile yapabileceğini söylemiştir. Bunun yanında yine aynı eserde kötülük problemini ele almış ve eserdeki baş kahramanı, bu dünyadaki fiziki kötülüğün bir kanıtı olarak göstermiştir. Açık bir Tanrı reddi vardır. Saunderson'un papaz Bay Holmes'a "sizin göze sahip olmanız ve benim bu organımın eksik olması için ben Tanrı'ya ne yapmış olabilirm?" diye sorması bunun açık bir kanıtıdır.

Rameau'nun Yeğeni(La Neuveu de Rameau), 1762(yazım yılı), 1823(basım yılı): Goethe'nin çevirisiyle edebiyat dünyasına kazandırılan bu eserin ana teması, Diderot'nun ahlakını oluşturur. Eserinde, toplumsal eşitsizlikler, bireysel çıkarlar, adaletsiz davranışlar gibi toplumsal sorunlara değinen Diderot için ancak toplumun çıkarlarını göz önünde bulundurursak mutlu olabiliriz. İnsanlar özgürlüklerini yaşama hakkına sahiptir fakat topluma zarar vermeden. Erdemli olmak Diderot için ahlaklı olmanın birinci şartıdır.

Rameau'nun Yeğeni'nin bir diğer önemi de Hegel felsefesine "tinin yabancılaşması" kavramını sokmuş olmasıdır. Rameau, çekinmeden toplum içerisindeki yolsuzlukların maskaralıkların içine katılmış ve bu sistemin nasıl ne için işlediğini öğrenmiştir. Şeyleşmiş toplumsal kurumları saydam olarak gören Rameau, yabancılaşmanın ilk örneğidir Hegel'e göre.²⁰⁵

Oyuncu Üstüne Aykırı Düşünceler (Paradoxe sur le comédien), 1773(yazım yılı), 1778(basım yılı): İki kişi arasında karşılıklı konuşma olarak yazılan bu eserde, zıt görüşleri

²⁰⁴ Cresson, 1965: 86-87.

²⁰⁵ Kılıçaslan, 2016: 3-12.

bir tartışma havasında okura sunmuştur. Sanatı, bilgiye ulaşmada bir eğitici araç olarak gören Diderot, oyunculuk hakkında detaylı bilgilere yer vermektedir. Onun için oyuncu doğayı gözlemleyebilmeli, şahsi düşüncelerinden kendini soyutlayabilmelidir. Kendi duygularını, büründüğü role karşı duyarsızlaştırmalıdır. Duyarlı olan aktör, başarısız olacaktır. Ancak bu şekilde tiyatro toplumu aydınlatabilir.²⁰⁶

Rahibe(La Religieuse, 1780(yayın yılı), 1797(kitap olarak basımı) : Romanın baş karakteri olan Suzan Simonin, kendi isteği olmadan aile baskısı ile Rahibe olma yolunda yaşadıklarını kendi ağzından anlatır. Manastıra zorla hapsedilen Suzanne, bununla da kalmamış bir de Rahibe olması için zorlanmıştır. Ruhen bir çöküş yaşayan Suzanne'ın yaşadığı güçlüklerle mücadelesini konu edinen bu romanda Diderot'nun özgürlük hakkındaki düşünceleri ve yine din ile çatışmaları bizi karşılar. Manastırın karşısında direnç gösteren Suzanne, Diderot'nun kilise ile çatışmasını bize hatırlatır. Manastırın Suzanne'a baskıları da din adamlarının topluma yaptığı baskıları ve kilisenin karanlığını bize anlatır. Tam bir mücadele eseridir.

Eski Hırkama Hasret (RRegret sur ma vielle robe de Chambre), 1772 : 1942 yılında Vedat Günyol tarafından tercüme edilen bu eserinde Diderot, geçmişe olan bağlılığını, lüks bir hayat sürmenin aslında sanıldığı kadar mükemmel olmadığını konu edinir. Eski hırkasının kendisiyle özdeşleştiğinden, yeni hırkası ile de aylak zenginlere benzediğinden bahseder. "*Eski hırkamın söz götürmez efendisi idim,yenisinin ise kölesi oldum*"²⁰⁷ cümlesi, hırkasına olan özlemine ve bağlılığını açıkça belirtmektedir.

Bir Babanın Çocuklarıyla Konuşması (Entretien d'une père avec ses enfants), 1773(basım yılı): 1944 yılında Tercüme Dergisi'nde "Bir Babanın Çocuklarıyla Konuşması yahut Kanunları Saymamanın Tehlikesi Hakkında" adıyla çevirisi yapılan bu eserde diyaloglar; Diderot, Diderot'nun babası, Diderot'nun kız kardeşi, papaz ve doktor arasında geçer ve ahlak üzerine yapılan bir tartışmayı içerir. Diderot'nun ahlak hakkındaki düşünceleri, açıkça burada görülmektedir. Bunun yanı sıra bir şapkacının, Diderot'nun babasına kendini açmasıyla birlikte gelişen hukuki problemler, yasalar üzerine de bir konuşma eserde yer almaktadır. Bir şapkacı, kendisinde durmasının yasal olmadığını düşündüğü bir parayı ne yapması gerektiğini, Diderot'nun babasına danışır. Geçmişte yaşanmış bu olaya babasının isteği üzerine Diderot şöyle bir cevap verir: "*Kanunun sağduyusu olmayan yerde, Felsefe konuşmaz.*"²⁰⁸

²⁰⁶ Diderot, 2016: 74.

²⁰⁷ Cresson, 1965: 122.

²⁰⁸ Günyol, 1944: 120-130.

Sophie Volland'a Mektuplar: 1945'de Etem D. Deriş tarafından Türkçeye çevrilen bu eser, Diderot'nun eşine yani Sophie Volland'a yazmış olduğu mektupların bir derlemesini içerir. Mektupların tamamında Sophie'ye taptığı, onu yücelttiği görülür. Diderot'nun içtenliği, hüznü, neşesi bu mektuplarda açığa çıkar.

Ansiklopedi veya Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlerin Sistemik Sözlüğü (Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers), Fransa, 1771-1752: Diderot'nun ve D'alembert'in birlikte kaleme aldığı Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü, dönemin Fransa'sında büyük ses getiren bir eser olmuştur. Yazım aşamasında zorluklar yaşamış olan Diderot, zaman zaman suçlamalarla karşı karşıya kalmış, halkı kiliseye karşı kıskırttığı için bir çok kez hücreye kapatılmış ya da saklanmak zorunda kalmıştır.. Bu aksaklıklar, ansiklopedinin yazım aşamasına da etki etmiş ve yazımı zaman zaman durdurulmuş hatta bazı bölümlere el konulmuştur. Ama Diderot, yine de pes etmemiş ve 30 yılını harcadığı eserini tamamlamıştır. Maddi amaç güderek giriştiği ansiklopedi düzenleme işi, daha sonra farklı amaçlara dönüşmüştür. Başta D'alembert olmak üzere Voltaire, Rousseau, D'Hollbach gibi birçok arkadaşı ile işbölümü yaparak eser, oluşturulmaya başlanmıştır. Ansiklopedistlerin özelliği, her birinin filozof olması dışında aynı zamanda kendi mesleklerinin de olması idi. İş bölümü de herkesin kendi alanına göre yapılmış ve herkes kendi bölümünü bildiği teknik ile açıklamıştır. Yani biyolojiden bahsederken mekaniğin terimleri ve yöntemi değil, fen bilimlerine ait terimler kullanılmıştır. Böylelikle her kavram, anlaşılır bir şekilde ifade edilmiştir.

Aslında Chambers'in ansiklopedisini çevirmek üzere bunu kabul eden Diderot, işi çok farklı boyutlara taşımıştır. Çünkü çevirisi yapılacak olan eserde, başta bilimler olmak üzere özgür ve mekanik sanatların da eksik olduğu dikkatlerden kaçmamıştır. Bu eksiklikler, bir ansiklopedi için kabul edilemezdir ve çoğu madde düzenlemeye bile gerek duymadan tamamen çıkarılmıştır.²⁰⁹ Artık sözlük, çevirisi yapılacak bir eser olma durumundan çıkmış ve yeniden hazırlanmaya başlanmıştır.

1746'da başlayan süreç, birinci cildinin 1751'de yayınlanması ile devam etmiştir. Beğenen taraflar olduğu kadar beğenmeyenler de olmuştur. Ve hatta insanları dinden çıkaracağına dair söylentiler dahi yapılmıştır. İkinci cilt ise hemen takip eden yıl yayımlanmıştır. Bir problemle karşılaşmış ve bu cildin satışı durdurulmuştur. Hatta eserin tamamen yok edilmesine ilişkin karar çıkmıştır. Ama Diderot, bir şekilde bunun da üstesinden gelmiştir. Artık ansiklopediye tamamen bağlanan Diderot, gizli saklı da olsa bunu bitirmek

²⁰⁹ Diderot ve D'Alembert, 2021: 108.

için direnmiştir. Ve nihayet 1766 'da son ciltler, farklı isimlerle aboneler sunulmuştur.
²¹⁰Diderot "ansiklopedi" maddesi altında, ansiklopedinin amacını şu şekilde açıklamıştır:

"Gerçekten de ansiklopedinin amacı şu yeryüzündeki bölük pörçük ve dağınık bilgileri bir araya getirmek, birlikte yaşadığımız insanlara, bu bilgilerin genel sistemini açıklamak ve bizden sonra gelecek insanlara aktarmaktır. Böylece daha önceki yüzyıllarda yapılmış çalışmalar, daha sonraki yüzyılların işine yarayacak ve daha bilgili hale gelmiş torunlarımız, hem daha erdemli ve hem de daha mutlu olacaktır ve biz de insan ırkına yakışır kişiler olarak ölüp gideceğiz."

Asıl amaç dine, ya da Katolikliğe ya da Hıristiyanlığa bir saldırı değil, insanların refahı, mutluluğu ve en önemlisi gelecek nesillere bilimsel olanı, mantığı armağan bırakmaktır.

Diderot'nun editörlüğünü üstlenmesi dışında Ansiklopediye en orijinal katkılarından birisi de, sanatların açıklayıcı imlemelerinde görülen bilgilerdir. Bu açıklamalar sadece yazıda kalmamış, aynı zamanda çizilmiş resim ve levhalarla da betimlenerek daha açıklayıcı ve anlaşılır bir hale getirilmiştir. ²¹¹ Sanatlar konusunda okuma alışkanlığının az olması, sanatların şekiller ile anlatılmasını doğurmuştur. Bir sözlük ne kadar iyi yazılırsa yazılsın bir görsel, üzerine sayfalarca yazılmış olandan daha etkili ve akılda kalıcıdır. ²¹²

Ansiklopedi, farklı görüşlere sahip ama hepsi eski rejime karşı olan düşünceleri bir araya toplamış ve "Felsefe Partisi" olarak adlandırılan bir topluluk oluşturmuştur. Bunun dışında Ansiklopedinin, o zaman için epey fazla olan bin lirayı ödemeye hazır dört binden fazla abonesi olmuştur. Yaşadığı tüm zorluklara rağmen sonunda genelin onayını alan Diderot, cemiyetin mevcut düzenine karşı bir çok konuda meydan okumaya hazır bir kitle oluşturmuştur bile. ²¹³

Ansiklopedi bütün Fransa'ya öyle yayılmıştı ki orta sınıf aileler akşamları lamba ışığında ansiklopediyi okuyor, resim ve levhaları dikkatle inceliyorlardı. Bankacılar, hukukçular ve hatta din adamları dahi kütüphanelerinde Ansiklopedi'ye özel bir yer ayırmışlardı. Herkes birbirine eserin alınması için tavsiyede bulunuyor, okuyucu grupları kurulup maddi yetersizliği olan insanların da eseri okumaları için imkan sağlanıyordu. Artık bundan sonra direkt Diderot'nun ansiklopedisi baz alınarak, bir çok yeni ansiklopediler yazılmaya başlanmıştır. ²¹⁴ Amacına ulaşan Diderot, hayatının geri kalanını bunun haklı gururu ile geçirmiş olsa gerek.

²¹⁰ Cresson, 1695: 14-17.

²¹¹ Havens, 1971: 309.

²¹² Diderot ve D'Alembert, 2021: 118.

²¹³ Havens, 1971: 310.

²¹⁴ Havens, 1971: 310.

Ansiklopedi'ye bir diğ er önemli katkısı olan isim D'Alembert'ten de bahsetmemiz gerektiğini düşünüyorum. Çünkü bir süre Diderot ile Ansiklopedi'nin yayın yönetmenliğini yapmış ve uzunca bir önsözle birlikte bazı maddeler de kaleme almıştır. Diderot ile birlikte editörlüğünü yaptığı Ansiklopedi'nin tamamlanmasını bekleyememiştir. Sebebi ise, bir zaman sonra Diderot ile yaşadığı fikir ayrılıkları ve Ansiklopedi'ye karşı yapılan saldırılardan yorulmasıdır. Ama ayrılana kadar yapmış olduğu katkılar yadsınamaz. Ansiklopediye yazmış olduğu önsöz, onun felsefi hayatının yolunu çizmiş ve bu eserin ana hatalarını belirlemiştir. En önemli eserlerinden biri olan Felsefenin Öğeleri adlı eserinde, Ansiklopedi'nin sağladığı yarar hakkında bilgi vermiştir. Dört esas unsur altında Ansiklopedi'nin amacını açıklamıştır: bilgiler, düşünceler, tartışmalar ve hatalar.²¹⁵

Bilgilerin tarihi, insanlığın sahip olduğu zenginliklerin farkına varmayı öğretmiş ya da gerçek yoksulluğu gözler önüne sermiştir. Aynı zamanda insanlığın aslında bildiklerinin ne kadar az olduğunu gösterirken, diğ er taraftan insanı yüceltir ya da insanda bir çok alışkanlığı başlatacak olan kavramları örmesini sağlayarak öğüt vermeyi amaçlar.²¹⁶

İkincisi olan düşüncelerimizin tarihi ise, insanların başvurduğu birtakım ustalıklarla birlikte, ortaya koyduğu gerçeğe benzer olanla ilgilenir. Başlangıçta mümkün olanın gerçeğe dönüşmesi onun tekrar gözden geçirilerek çağlar boyu yapılan araştırmalarla nasıl sadeleştirildiğini ve bir inanca dönüştürüldüğünü ortaya koyar. Böylece atalarımızdan farklı olarak izlenecek görüşleri, derinleştirilecek tahminleri ve yetkinleştirilecek bilgileri bizlere sunar.²¹⁷

Tartışmaların tarihi ise henüz kendini bulamamış kavramları, hatalı kullanılan sözcükleri, adlandırma sorunu ile karşı karşıya kalmış ve bu sebeple ertelenmiş olan bilimsel ilerlemeyi ve buna benzer bir çok olumsuz durumu açığa çıkarır. Aydınlığa ulaşma yolunda yapılan tartışmaların yetersiz kalması bakımından aslında ne kadar faydasız olduğunu, bazı konularda yapılan tartışmaların sağlayabileceği faydayı ya da bu tartışmaların ne kadar tehlikeli ve gereksiz olduğunu görmemizi sağlar.²¹⁸

Son olarak hataların tarihi; insanları, hem kendisinden hem de başka insanlardan kuşku duymaya götürür. Bunun yanında insanı gerçeklikten uzaklaştıran araçları görmelerini sağlayarak, doğru yolu bulmaları için ışık tutar. Doğa, insanı hata yapmaya sürükler. Kusurlu bir zeka da yetkin bir zeka da farklı yollardan insanı yanıltabilir, hata yapmaya itebilir. Ama

²¹⁵ d'Alembert, 2000: 18.

²¹⁶ A.g.e, 19.

²¹⁷ A.g.e, 19.

²¹⁸ A.g.e, 19.

yapılan bu hatalar, bazen doğrunun öncüsü olabilmektedir. Bunun yanında hatanın eğiticilik rolü de vardır; en azından izleyici olanları yanlış adımlar atmaktan kurtarır.²¹⁹

Ansiklopedi'nin etrafında şekillendiği bu dört tema, Ansiklopedi'nin ruhunu oluşturmuştur. Geçmişten bugüne kadar bilimler, sanatlar, meslekler hakkındaki hemen hemen tüm konular burada irdelenmiş ama en önemlisi, gerçeklik üzerine düşünülmüş konular açısından da derinlikli bir plan oluşturulmuştur. Bu konular ele alınırken uzun, karmaşık ve detaylı olarak değil aksine en basite indirgenerek incelenmeli, insan bilgisine dair bilgilerin kesinliğini belirlenmeli, genellik sağlanacaksa da bilginin özel bir bilimin konusuna dahil edip sınırları belirlenerek genellenme yapılması gereklidir.²²⁰

Diderot'nun Türkçeye çevrilmiş eserlerine kısaca değindikten sonra, ne yazık ki dilimize çevirisi yapılmamış bir çok eserinin en azından isimlerine ve İngilizceye çevrilmiş olanların konularına tezimde yer vermek isterim.

Shaftesbury'nin Meziyet ve Fazilet Üstüne Deneme'si (Traduction de l'Essai Sur le merite et la vertu de Shaftesbury), Amsterdam, 1745 : Shaftesbury tarafından yazılan ve Diderot tarafından çevrilen bu eser ne yazık ki Türkçeye çevrilmemiştir. Shaftesbury'nin ahlakını anlatan bu eser, ahlaki alanda başta Diderot olmak üzere bir çok filozofu etkilemiştir.

Kuşkucunun Gezintisi(La Promenade du sceptique), 1747(yazım yılı), 183(basım yılı) : Bu eserini yazdıktan sonraki gün Diderot, kahvehanede eserin içeriğini herkese anlatmıştır. Fakat bu, Diderot için pek de iyi olmamıştır. Çünkü ertesi gün evi aranmış ve eserin el yazmasını almışlardır.

Başkeşiş Prades'in Savunmasının Sonu (Suite de l'Apologie de Monsieur l'abbe de Prades), Berlin, 1752.

Tabiatın Yorumlanması Üstüne Düşünceler(Pensées sur l'interprétations de la nature), Londra, Paris, 1754: 58 farklı düşünceden oluşan bu eser, anaonim olarak yayımlanan bir denemedir. Bu düşünceler Bacon'dan ilham alınarak; akıl ve bilimsel yaklaşım olarak ve zamanın bilimsel faaliyetleri üzerine felsefi incelemeler olarak ikiye gruplandırılmıştır. Diderot, fenomenlerin nasıl gözlemlenmesi ve yorumlanması gerektiğini okuruna açıklamıştır.

Madde ve Hareketin Felsefi İlkeleri (Principes philosophiques Sur la matière et le mouvement), 1770: Madde ve hareketin birbirinden ayrılmaz olduğunu söyleyen Diderot'nun materyalizmi, bu eserde daha açık bir şekilde görünmektedir.

²¹⁹ A.g.e, 19-20.

²²⁰ A.g.e, 21.

Büyük İkelere Giriş (Introduction aux grands principes), 1763(yazım yılı), 1798(basım yılı).

Bougainville Yolculuğuna Ek (Supplément au voyage de Bougainville), 1772(yazım yılı), 1796(basım yılı) : Fransız bir denizci olan Bougainville'in bir yolculuğu hakkında kaleme alınmış bu eserde, kahramanlar bu yolculuk hakkında tartışmaktadırlar.

Kadınlar Üstüne (Sur les Femmes), 1772 : Antonie Leonard Thomas'ın farklı dönemlerde yazmış olduğu denemelerine karşılık yazılmış bir eserdir bu. Diderot deneme türündeki bu yazısında Thomas'ı övmekle birlikte aynı zamanda eleştirmiştir. Kadınlar hakkında yazmanın bir üslubu olduğundan bahsetmiştir.

Helvetius'un İnsan Adlı Eserinin Çürütülmesi (Réfutation suivie de l'ouvrage de Monsieur Helvétius, intitulé L'Homme), 1773: Diderot bu eserinde, iktidar hakkındaki düşüncelerine yer vermiştir. Helvetius'un adil, erdemli ve insansever bir hükümdarın yönetiminin en iyi olduğunu söylediği düşüncesine karşı de çıkmıştır.

Hükümdarların Siyaset İlkeleri (Principe de politique des souverains), 1775(yazım yılı), 1778(basım yılı) : Adında anlaşılacağı üzere, insanların hükmetme arzusunun ya da otoriteyi ele alma yolundaki uğraşlarının, insanları tahrik ettiğinden ve kıskançlık duygularını uyandırdığından bahseder Diderot burada.

Claudius ile Neron'un Saltanatları Üstüne Deneme (Essai sur les régnes Claude et Neron), 1776-1782(yazım yılı).

Rusya Hükümeti İçin Bir Üniversite Planı ya da Bilimlerde Halk Eğitimi Üstüne Bir Plan (Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie et d'une éducation Publique dans toutes les science), 1775, 1776 : Diderot'nun bu yazısı, Fransa'da uygulanmasını istediği eğitim sisteminin, nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır.

Çocukların Eğitimi Üstüne Bayan de Forbach'a Mektup (Lettre a Madame de Forbach sur l'éducation des enfants), 1758: Bu eserinde çocukların nasıl eğitilmesi gerektiğini ele alır ve çocuk eğitiminde öncelikle çocuğun ne olmasına karar verilmesi gerektiği ile işe başlanmasını söyler.

Bir Filozofun Çantasından Düşmüş Parçalar (Fragments échappés au portefeuille d'une philosophe), 1772.

Dramatik Şiir(De lapoesie dramatique), 1758(yayın yılı).

Fizyolojinin Unsurları (Eléments de physiologie), 1773(yazım yılı), 1778(basım yılı): İnsan vücudunun işleyişi hakkındaki düşünceleri bu eserinde yer alır.

Güzelliğin Kökeni ve Tabiatı Üstüne Felsefi Araştırmalar (Recherches philosophiques sur l'origine et la nature de Beau): Düşünürlerin güzellik hakkındaki

düşüncelerine yer vermiştir. Aynı zamanda kendisi de güzellik hakkındaki düşüncelerini dile getirmiştir.

Resim Üstüne Deneme (Essai sur la peinture).

Resim, Heykel, Şiir Üstüne Düşünceler (Pensées détachées sur la peinture, la sculpture, l'architecture, la poésie), 1798(basım yılı).

Les Bijoux indiscrets(Tutarsız mücevher).

L'Oiseau blanc : conte bleu (Beyaz Kuş: Mavi Masal): Masal türünde olan bu eserini yayınladıktan sonra da ne yazık ki evi aranmış, tutuklanmış ve zindana kapatılmıştır. Hapishanedeki sorgusu sırasında Beyaz kuş haricindeki diğer eserlerini kendisinin yazdığını söylemiştir. Beyaz kuşu bir kadının yazdığından ve kendisinin sadece imla hatalarını düzelttiğinden bahsetmiştir.²²¹ Sonrasında cezaları hafiflemiştir.

Burjuva Dramları :

Piç (Fils naturel), 1757(yazım yılı), 1771(sahnelenme yılı): Diderot'nun yazmış olduğu bu oyun, bir aile içerisinde yaşanan karmaşıkları konu edinir.

Aile Babası (Le Père de Famille), 1758(yazım yılı), 1761(sahnelenme yılı): Burjuva dramını güçlendirmek için bir bakıma kendi hayatından esinlenerek yazmıştır bu oyunu Diderot. Diderot'nun yani oyundaki adı ile Albin'in Sophie'ye olan aşkı anlattığı bu oyunun sonunda Sophie'nin yaşamış olduğu zorluklardan kurtuluşu anlatılır.

Manzum bir eser:

Bir Kralın Féve'den Vaz Geçmesi (L'abdication d'un roi de la Féve).

3.2. Varlık Anlayışı

Materyalist dünya görüşünün aldığı çeşitli formların şekil değiştirerek kendini bulmuş olduğu en köklü nokta, Fransa'dır. Lange'a göre Diderot, materyalist bir anlayışa erişmek için ağır ağır ama sürekliliğini kaybetmeden ilerlemiş ve tüm zorluklara rağmen materyalistlerin önderi olarak kabul edilmiştir. Fakat Diderot'nun zihni, görüşlerini sonuna kadar götürmesine izin vermemiştir. Deizmden sürüklenerek ateizme doğru bir yol almıştır.²²²

Diderot'nun deizmi, Tanrı'nın bilgisi ve ahlak arasındaki bağdan oluşmuştur. Eğer Tanrı'nın bilgisi yoksa, yüksek bir ahlaktan da bahsetmek olanaklı değildir.²²³ Burada deist bir tavır sergileyen Diderot'nun ilerleyen dönemlerinde ateizme geçmiş olması, şaşılacak bir durum olmayacaktır. Çünkü Diderot, birlikte çalıştığı materyalist arkadaşlarından oldukça etkilenecektir. Fakat bu süreçte bazı kafa karışıklılıkları yok değildir. Örneğin D'Hollbach'ın

²²¹ Cresson, 1965:12.

²²² Lange, 1998: 347.

²²³ Ewald, 2013: 76.

sofrasında ateizmi sonuna kadar savunurken, başka bir zaman Tanrı inancı olduğuna şahitlik ederiz :

"Kuyruklu yıldız hakkındaki sualiniz bana garip bir şey düşündürdü: Allahsızlık bir çeşit batıl itikade çok yakın. Öyle bir batıl itikat ki, Allahsızlık kadar çocukça. Genel bir kanunun birbirine bağladığı ve işlettiği bir düzende hiçbir şey ihmal edilemez. Her şey aynı derecede önemli görünür. Olayın büyüğü küçüğü olmaz. Sizi serbestçe sevdiğimi sanıyorsam yanılıyorum, hiç de öyle değil. Nankörler için ne güzel sistem! Kafamın doğrulamaktan, yüreğimin yalanlamaktan kendini alamadığı böyle hınzır bir felsefeye kapıldığım için kuduruyorum..."²²⁴

Diderot'nun bu konudaki tutarsızlığı, arkadaşları olan Voltaire ve Rousseau'dan farklıdır. Voltaire ve Rousseau, deizme sonuna kadar bağlı kalmışken, Diderot bu istikrarı gösterememiştir. Deizmden başlayan ve ateizmle son bulan varlık hakkındaki görüşleri, incelemeye değer niteliktedir. Rousseau, Tanrı'nın varlığını materyalistlere karşı savunurken evrende ve kendinde O'nun yaptıklarını ve eserlerini gördüğünü iddia etmiştir. Akla dayalı bir dinin olduğunu söylemiştir. Fakat burada en fazla önem arz eden akıl değil, ruhani duygulardır. Ona göre insanlar vahiy yoluyla gelenlerde değil, kalbinde Tanrı'yı aramalıdır.²²⁵

Diderot da Rousseau gibi ilk başlarda deist bir tavırla bizi karşılar. Zaten gençlik yıllarında papalık yapmış olması buna bir kanıt niteliğindedir. Fakat sonraları D'Hollbach kadar olmasa da, onun sayesinde ateizmde takılı kalmıştır. Sadece D'Hollbach'dan değil aynı zamanda La Mettrie, Robinet gibi diğer materyalist filozofların da etkisinde kalarak ateizme yönelmiştir. Kendisi bir çok filozoftan etkilenmiş olmakla birlikte, kendisinin de etkilediği isimler bulunmaktadır. Bu dönem öyle bir hal almıştır ki içerisinde biraz devrimsel nitelik taşısın, dönemde etkin olan zihinsel hareketi canlandırmakta ve hızlandırmaktaydı.²²⁶ Düşünürlerin birbiri ile olan etkileşimi hızlı bir şekilde gerçekleşmekteydi.

Filozofça Düşünceler adlı eserinde, deist bir yaklaşım gözler önüne serse de baskın olan ateizmdir. Onun bu eserinde deizme kanıtı, doğada var olan ve gözlemlediğimiz mucizelerdir. Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için kelebeğin kanadına bakmak ya da bir peynir kurdunun gözünün farkında olmak, bu kanıtlardan bazılarıdır. Bunlar, tanrıtanımazlığı reddetmek için yeterlidir. Hatta bu eserinde verdiği örnekler kendi açısından en basitleriydi. Evrenin ağırlığını dahi kanıtlayarak tanrıtanımazları ezebileceğinden bahsetmiştir.²²⁷ Eserin devamında bu deist düşüncesi farklı bir boyuta bürünerek, hoşgörüsüzlük suçlamaları ile Tanrı'nın reddine gitmiştir.

²²⁴ Billy, 1949: 227.

²²⁵ Vorlander, 2017: 499-500.

²²⁶ Lange, 1998: 295.

²²⁷ Diderot, 1963: 18.

Korkunç sesler! Çığlıklar! İnilteler! Bütün bu inleyen cesetleri kim kapattı bu zindanlara? Bütün bu zavallıların suçu ne? Kimisi taşlarla bağrını dövüyor, kim isi demir çengellerle vücudunu paralıyor, hepsinin gözünde keder, ıstırap ve ölüm okunuyor. Kim onları bu acılara mahkûm etti?.. Günah işledikleri için Tanrı... Tanrı dedikleri nedir? iyilik timsali bir Tanrı... İyilik timsali bir Tanrı gözyaşlarıyla yıkanmakta zevk bulabilir mi? Duyulan büyük korku onun rahmetine küfür sayılmaz mı? Suçlular bir zorbanın öfkesini yatıştırabilselerdi daha ne isterlerdi?²²⁸

İnsanlar Tanrıya istedikleri için değil korktukları için mi inanıyorlar? Korktukları bir Tanrı'ya neden inanıyorlar? Korkmadan inanıyorlarsa eğer inanların gözyaşlarından mutlu olan bir Tanrı portesi mümkün müdür? Yukarıdaki pasajdan hareketle en az akli olan ya da en az adil olan bir insan bile böyle bir Tanrı'nın olmaması gerektiğini söyler.

D'Hollbach'ın sofrasında, Hume'un Tanrı'ya inanmayanlara inanmadığını söylemesine karşılık D'Hollbach, sofrada oturanların çoğunluğunun Tanrı'ya inanmadığını kanıtlayabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Diderot ise, insanları dürüst yapan şeyin kanunlar değil de Tanrı'ya inanmak olduğunu savunan milletin ilerleyebileceğini ve ilerlemiş olduklarını da düşünmediğini söylemektedir. Tanrı'ya inananlar topluluğu ona göre, sofu bir kalabalıktan ibarettir. Tanrı'nın olduğu her yerde ibadet de zorunlu olarak olacağından ve ibadetinde bir zorunluluğu olarak ahlaki görevlerin beraberinde gelmesi gerekir. Fakat böyle bir toplumda ahlakın tabii düzeni yıkılmış ve ahlak bozulmuştur.²²⁹

İnsanın Tanrı tarafından yaratıldığının boş bir inanç olduğunu ve dünya üzerindeki bozuklukların, Tanrı'nın olmadığını kanıtlamaya yeteceğini söylemiştir. Madde dünyasındaki her şey onun için güzeldir hatta harikulade olabilir ve bunlar üstün bir varlığın varlığına da kanıt olarak gösterilebilir. Fakat bahsedilen bozukluklar neden vardır? Bu bozukluklar Tanrı kavramının reddine yeterli bir kanıttır.²³⁰

Makine-İnsan'ın materyalizminden çok daha güçlü olan bu pasajlar, Fransız toplumu çok derinden etkilemiştir. Bununla birlikte, materyalizmi kilise karşıtlığı olarak gören insanlar için, Diderot artık materyalizmin en baskın temsilcilerinden biridir. Ateizminin daha iyi anlaşılması için, sırada D'alembert'in Düşü vardır.²³¹

Körler Üzerine Mektup'u da onun materyalizminin bir kanıtıdır aslında. Bu eserinde, tinsel ruh düşüncesini bir kenara bırakmıştır. Doğuştan kör ve sağır bir filozofun parmaklarının ucuna -yani dokunma duyusuna- ruhsal olanı anlamayı yerleştirmiştir. Tanrı'nın nasıl olur da böyle bir insanı eksik insan yarattığını sorgulamıştır. Ve vardığı sonuç ise

²²⁸ A.g.e, 11-12.

²²⁹ Billy, 1949: 226-227.

²³⁰ Diderot, 1963: 14.

²³¹ Lange, 1998: 296.

Saunderson'un dünyadaki kötülüklerin delili olduğudur.²³² Diderot bu eserinde, fiziki ya da metafiziksel kötülükleri açıklayarak kötülük problemine değinmiştir. O halde, dünyada fiziki, metafizik ya da ahlaki olarak kötülüklerin var olması her şeye gücü yeten ve en yetkin olan Tanrının varlığı ile çelişmez mi?²³³

Peki Tanrı yoksa, evren nasıl işlemektedir? Var olan maddeler, bir hareket ettirici tarafından mı yoksa kendi kendine mi hareket etmektedirler? Ya da hareketsizler midir? Madde hareketsiz değildir ve cisimler birbirini çekerler. Maddede hareket ve kuvvet vardır. Cismin içindeki kuvvet dışına da etki etmekte ve hareket meydana gelmektedir. Madde, hareket ve kuvvet ayrılmaz unsurlardır.²³⁴ Maddenin etkin duyarlı hale nasıl geldiğini D'alembert ile Konuşmasında görürüz. Et ile mermer arasında bir fark olmadığını her ikisinin de birbirinden yapıldığını söylemiştir. Bu mümkün gibi görünmemekle birlikte Diderot, bunun olanaklı olduğunu kanıtlamıştır. Edilgin duyarlılık durumunda olan mermer nasıl olur da etkin duyarlılığa geçer? Nasıl ki, yemek yerken edilgin duyarlılıkta olan eti çiğneyip kendimize katıyorsak aynı şeyi mermer için de yapılabilir ve yenilebilir hale getirilebilir.²³⁵ Tabii dolaylı yoldan. Öyleyse mermer yani madde dolaylı da olsa bir şekilde harekete geçmektedir ve canlanmaktadır. Başka bir örnek ile yine cansız bir sıvıdan oluşan tohumun yumurtaya dönüşürken nasıl etkin hale geldiğini bize açıklamıştır. İlk başta sadece noktadan ibaret olan bu tohum, ısı ve onu meydana getiren hareketle canlanmaya başlar. Ve daha sonra baş, gaga, kanat, ayak, iç organ.... Sırasıyla bir hayvanı oluşturacak tüm unsurlar meydana gelir. Son olarak bütün duygu ve hareketlere sahip olarak kabuğundan çıkar.²³⁶

Maddeci doğa görüşüyle Diderot, burada açıkça doğanın kendi kendine işleyişine bir örnek vermiş ve aslında Tanrıyı doğa olarak ifade etmiştir. Nasıl ki inanalar için Tanrı sınırsız, sonsuz, mükemmel ve tüm düzenin işleyişine hakimse madde de bölünemez ve hareket halinde olup evren de düzenin oluşmasına katkı sağlar. Kendi kendine düzenli bir şekilde işleyen evren... Ve her maddenin birbiri ile bağlantısı olan ve dönüşüme sahip olan evren.²³⁷

Thomas Hobbes'un bütün bir vücudun kendi içinde, kendiliğinden işleyişi gibi Diderot'da da, moleküller kendi içinde etkileşim halindedir. Diderot, Buffon ile birlikte inorganik ve organik moleküllerin farklılığını kabul etmiştir. Organik moleküller ne kadar da düşünme ve hissetme gibi yeteneklere sahip değilse de, bulanık bir bilince sahiptir. Bulanık

²³² Cevizci, 2019: 689.

²³³ A.g.e, 689.

²³⁴ Cresson, 1965: 49-50.

²³⁵ Diderot, 2019: 5-7.

²³⁶ A.g.e, 15-16.

²³⁷ Diderot ve D'Alembert, 2021: 299.

bilinç, tüm bilinç arızalarında dengeleyici bir unsur olarak kendini göstermektedir.²³⁸ Bir bitkibilimci olan Buffon, doğa gözlemlerinden yola çıkarak tüm canlıların "ortak atası" olduğundan bahsetmiştir. Bunu söyleyen ilk kişi olarak evrimin babası sayılmaktadır. Böyle bir fikri öne sürmüş olmakla birlikte hemen arkasından sebep sunarak, bunun neden gerçekleşemeyeceğini açıklamıştır. Evrimi reddetse de düşünceleri, kendinden sonra evrimi ele alan bilim insanlarına önderlik etmiştir.²³⁹ Diderot'da Buffon gibi ortak bir hayvan atasını kabul etmiş ve ortak atanın içinden sınırsız şekilde türeyen hayvan çeşitliliğinin çıktığını söylemiştir.²⁴⁰

Diderot, hayvan makalesinde evrendeki her şeyin bağlantı içerisinde olduğunu aşağıdaki pasaj ile açıklamıştır:

Evren, her şeyin birbirine bağlı olduğu ve varlıkların, gözden kaçacak ölçüde ince farklarla birbirlerinin üstünde yükseldikleri ya da birbirlerinin altında yer aldıkları ve dolayısıyla bu sıralanmada(zincirlemede) hiçbir boşluğun bulunmadığı biricik ve tek bir makine... hayvansallığın başladığı ve sona erdiği iki sınır belirlemek bizim için güç olacaktır."²⁴¹

Diderot burada, evrendeki tüm her şeye yani insan ile hayvan, organik ile inorganik madde ya da bitkilerle hayvanlar arasındaki ayrıma karşı çıkmakla birlikte, bunların hepsini bölünemez ve bir saymıştır. İnsanın düşünebilmesi ve konuşabilmesi, Diderot'ya göre insanı ayrıcalıklı yapmaz. Hayvandan farklıymış gibi görünen insanın doğada bir ayrıcalığı yoktur. İnsana ait özellikler sadece alışkanlık ve ihtiyacın bir sonucudur. Bunun için manevi bir töze ihtiyaç yoktur.²⁴²

3.3. Bilgi Anlayışı

Materyalizmine bağlı olarak Diderot, diğer arkadaşları gibi deney ya da duyum yoluyla elde edilen bilgilerin gerçekliğine inanmış ve tüm Fransız filozoflar gibi doğuştan bilgiyi reddetmiştir. Ona göre duyumculuk, maddedeki duyarlılığın zihnin daha karmaşık işlemlerine geçmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bütün bilgilerin kaynağı, zihindeki duyumların düşüncelere dönüşmesidir. Bu dönüşme sürecinde de önemli olan faktör fiziki yapıya sahip olan bellektir. Duyumların düşünceye geçişinde, bütün duyumların farkında olup hepsini kaydeden ve kıyaslamalar yapan özdeşlik, süreklilik gibi duyguları açığa çıkaran bir merkezin

²³⁸ Ewald, 2013: 76.

²³⁹ Taslaman, 2007: 73.

²⁴⁰ Ewald, 2013: 77.

²⁴¹ Diderot ve D'Alembert, 2021: 297.

²⁴² Cevizci, 2019: 690.

varlığından söz etmiştir. Bu düşüncesini açığa kavuşturmak için örümcek ağı örneğinden bahsetmiştir.²⁴³

MADAMOSELLE DE LESPINASSE

Uyuyor... Elimi kalçama koyduğum zaman başlangıçta elimin kalçam olmadığını anlıyorum, ama ancak sıcaklıkları eşitlenince birini ötekinden ayırt etmiyorum. İki organın sınırları birbirine karışıp gidiyor.

BODEU

Evet, birini veya ötekini çimdikleyince kadar böyledir Ama çimdiklenince ayrılık yeniden ortaya çıkar. o halde içinizde, elinizin mi yoksa kalçanızın mı çimdiklendiğinden haberdar olan bir şey var; olan bir şey var; bu şey ayağınız, hatta çimdiklenen ve acıyan eliniz değildir. Bu acı duymayan ama bilen bir şeydir

MADAMOSELLE DE LESPINASSE

Sanırım bu sözün ettiğiniz şey kafamdır.

BORDEU

Hayır, bakın doktor, size bunu bir kıyaslama ile anlatacağım. Kıyaslar kadınların ve şairlerin sağduyularının en kuvvetli kanıtıdır. Bir örümcek ağı tasarlayın...²⁴⁴

Pasajın devamında ise örümceğin ördüğü ağın ipliklerinden birine dokunduğumuzda ve onun titremesini sağladığımızda, örümceğin bunu hissedip harekete geçeceğinden bahsetmiştir.²⁴⁵

Yukarıda bahsedilen duyuları açığa çıkaran merkez, duyu organları aracılığıyla düşünceye geçen duyumların, birbiri ile bağlantısını yaparak yargılara ulaşır.

Ansiklopediyi de bu bilgi anlayışı çerçevesinde şekillendirmiştir Diderot. Aklın önündeki her türlü engeli kaldırarak, onun güvenilirliğine başvurmuş fakat duyum ve deneylerle de doğayı anlayabileceğimizi savunmuştur. Bugüne kadar süregelmiş olan "akıl sistemi"ni bir kenara bırakıp, "sistem akı"na yönelmiştir.²⁴⁶ Tıpkı diğer ansiklopediciler gibi Diderot da yöntemini tamamen akıl, deney ve duyumlar üzerine kurmuştur. Locke'u benimsemiş ve özellikle Newton'un yolundan gitmiştir. Newton'un vermiş olduğu bir örnekle bunu daha anlaşılır hale getirmek uygun olacaktır :

Yaşantının, gerçeğin önümüze koyduğu şeyi gözlemlemek, onu anlamaya çalışmak için gerekli düşünceleri bulmaya çalışmak, bu düşünceleri kılı kırk yaran bir denemeyle doğrulamak. İçinde yaşadığımız dünyayı tanımak ve ancak bu dünyada var olduğumuzu bilmek, var olmamayı istemeye hakkımız olmadığını anlamak için yapacak başka bir şey yoktur. Olgulardan(vakalardan) düşüncelere

²⁴³ A.g.e, 690.

²⁴⁴ Diderot, 2019: 39.

²⁴⁵ A.g.e, 43.

²⁴⁶ Diderot ve D'Alembert, 2021: 13.

gitmeyi, sonra da onların değerini yoklamak için düşüncelerden olgulara inmeyi öğrenelim: İşte verimli olan tek yöntem budur...²⁴⁷

Yukarıdan hareketle önemli olan unsurlar ilk olarak gözlem (tabiat gözlenerek veriler toplanır), ikinci olarak düşünme (toplanan olguları düzenlemeye yarar) ve son olarak da denemedir (düzenlemenin sonuçlarını araştırma). Gözlem sürekli olmalıdır ki, gözden kaçırılan herhangi bir olgu olmasın. Düşünme detaylıca yapılmalıdır ki, deneyimlenecek olan olgular arasında kopukluk olmasın. Ve son aşama olan deneme ise önceki aşamaların tamamlayıcısı olarak eksiksiz olmalıdır.²⁴⁸ Söz konusu sürecin tamamlanabilmesi için ihtiyaç olan bir şey kalmıştır; yarar. Anlama yetisi deneyimi, deneyim duyuları, duyular doğayı, doğa bilim ve sanatlardaki yetkinlik anlayışını açığa çıkarıp yönetmek için aletlere ilişkin araştırmalar yapar. Bu süreç içerisinde Diderot'ya göre bilim insanları nasıl sorusunu niçin'e tercih etmelidirler.²⁴⁹ Böylelikle bilim daha yararlı bir hal alacaktır.

Doğa kavramını daha en başından Tanrı kavramına tercih eden Diderot, doğa bilimlerini, felsefesinin temeline yerleştirmiş ve inşasını bu sağlam zemin üzerine kurmuştur. Doğanın Yorumlanması Üzerine Düşünceler adlı eserinde, doğa bilimini geliştirip yeni bir yöntem ortaya koymuştur. Onun bilimi, matematiğin karşısındadır. Çünkü matematik, kendi kavramlarını üretmek kendine yarar yöntemi ile ilerler. Ama bu tutum, doğa bilimlerini felsefenin temeline yerleştiren Diderot için kabul edilemez. Matematiğin soyut kavramları, felsefenin asıl gerçekliğini meydana getiren somut olguları açıklayamaz. Hatta olguları gereksiz yere kısıtlar.²⁵⁰

Diderot için doğa biliminin amacı, faydalı olmasıdır. Bilim sadece bilim insanları arasında kalırsa ilerlemeyecektir ve bilimin soyut doğruları herkes tarafından anlaşılabilir açıklıkta aktarılmalıdır.

3.4. Ahlak ve Politika Anlayışı

Diderot, ahlak anlayışında da bütünlükçü bir bakış açısı sergilemiştir. Bireysel ahlak yerine toplumsal ahlakı uygun görmüştür. İyi insan kavramı, insanın toplum içindeki yerini ve ahlakını açıklar. Toplum ne kadar kötü olursa olsun, mutluluğa ulaşmak için iyi insan olmak yeterlidir. Epikürosçuların ahlak anlayışının izini sürmüştür Diderot. Nasıl ki onlar için hayatın amacı mutluluğa ulaşmaksa, Diderot için de aynıdır.

²⁴⁷ Cresson, 1965: 37.

²⁴⁸ A.g.e, 37.

²⁴⁹ Cevizci, 2019: 691.

²⁵⁰ Cevizci, 2019: 691.

Ahlakı böylesine kutsallaştıran Diderot, bir başkasında ahlak düşmanlığını uyandırabilirdi. Ama zaten kilisenin ve papazların ahlakından ve din adamlarının otoritesinden kurtulmayı, Fransız halkı ile birlikte kendisine amaç edinmişti. Diderot'nun izinden gidip Kiliseyle savaşıyan halk, sonucunda daha da köktenci olmuş ve bu duruma yön veren herkes dine savaş açıp, tanrıtanımazcılığının yolunda gitmişlerdir. İkiye bölünen Fransızların bir kısmı, hala İngiliz filozoflarından armağan kalan şüpheciliği devam ettirirken diğer yandan materyalistler, artık bir grup oluşturmuş ve materyalizmi dönemin hakim görüşü olması için aday göstermişlerdir.²⁵¹

Biz Diderot'nun çoğu eserinde, ahlak ile ilgili düşüncelerine rastlarız. Ama Cresson'a göre Diderot'nun ahlakı, en yoğun olarak arkadaşı D'holbach'ın "Evrensel Ahlak" adlı eserinde yer almaktadır.²⁵²

Cresson'un kaleminde; bu eser 4 temele dayanıyordu:

İlki, Epiküroscuların da anladığı gibi, ne zevke koşmak ne acıdan kaçmaktır. Mutluluk, insanın kendi eline olan durumu ile ölçülü dilekleri arasındadır. Ölçüyü kaçırmamak ve hesaplı davranmak en doğrusudur. Tıpkı bir müzisyenin enstrümanını akort etmesi gibi. Erdemlerimiz ya da tutkularımız gereğinden fazla gevşek yada gergin olursa, ortaya çıkan sonuç hoş olmayacaktır.²⁵³

İkincisi; ahlaki duygularımızın kaynağı sorunudur. İnsanların doğa ile savaşının sona ermesi için birleşmeleri ve bunun içinde atalarıyla birlikte bazı şartları kabul edip bir çeşit anlaşma yapmaları gereklidir. Rousseau gibi doğuştan gelen iyi-kötü, haklı-haksız kavramlarına inanmak yanlıştır. Toplumun mutluluğu ve sürdürülebilirliği için bu anlaşma içinde ahlaki duyguların korunması ve gelişmesi şarttır. Burada "vicdan" kavramı devreye girer. Vicdan, insanın kendi mutluluğu için biricik şarttır. Olgunluğa erişmiş insan, vicdanı ile hareket ettiği zaman kendisine karşı saygı duyar ve mutlu olması için suçtan kaçınması gerektiğini bilir. Ölçülü bir mutluluk, her zaman için iyidir.²⁵⁴

Üçüncü tez, toplumun var olabilmesi için bireye ihtiyaç olduğu ve bireyin toplumsuz yaşayamayacağıdır. Çünkü toplum olmazsa, bireyin hayattan aldığı zevk ve eğlence azalır. Bunun yanında, bireyin güvenliği tehlikeye girer. İşte bu sebeplerden, insanlar birbirine saygılı davranmalı ve yardımlaşmaktan kaçınmamalıdır.²⁵⁵

Ve son olarak adı geçen eserde dördüncü tez, karşı taraftan görülen saygı, hoşgörü gibi iyi nitelikler, onlarda itibarlı ve namuslu bir insan izlenimi yaratmış demektir. Bu durum da,

²⁵¹ Lange, 1998: 295.

²⁵² Cresson, 1965: 58.

²⁵³ Diderot ve D'Alembert, 2021: 266.

²⁵⁴ Cresson, 1965: 59-61.

²⁵⁵ A.g.e, 59-61.

insana hoşluk katar. Bunun gerçekleşmesi için de adalet ve iyilik gibi kurallara dikkat etmek gereklidir.²⁵⁶

Benimsemiş olduğu bu dört temel, aslında günlük hayatta uyulması gereken evrensel kurallardır. Diderot'nun hayatına bakılınca gerçekten de benimsemiş olduğu ahlaki ilkeleri uyguladığı görülür. nemli olan esas nokta, kendini bilen insanın düşünmesidir. Zaten düşünebilen herkes, vicdanı ile hareket eder ve lcl olmayı, adaletli olmayı ve merhametli davranmayı bilir. Böylelikle de mutluluğa ulaşabilir.

Din ve ahlakı birbirinden ayrı tutan Diderot, ahlakın var olması için bir dine ihtiyaç olmadığını söylemiştir. Tıpkı Bayle'ın Tanrıtanımazlardan oluşan, ahlaklı bir devletin olabileceğini söylemesi gibi.

Diderot, hem bireyin kişisel mutluluğunu hem de toplumun mutluluğunu ve ahlakını gözetmeye çalışmıştır. Aslında Diderot, ilkel insanın ahlaktan uzak mutluluğuna hayranlık duymuş ama bunu uygulamakta çekinmiştir. Çünkü, toplumunu korumak ve toplumun değerlerini yüceltmek amacındadır. Etik anlayışını oluştururken, din ile ahlak arasında yaşamış olduğu çatışmalara, ahlak ile din arasında ayırım yaparak çözüm bulmuştur.²⁵⁷

Ahlakın bir konusu olan doğal hak kavramı, Diderot'nun yine Ansiklopedisinde tanımına yer verdiği bir kavramdır. zgrlk kavramından yola çıkarak, bu kavramı açıklamıştır. Eğer insan zgr değilse ve yapıp etmeleri maddi bir Şeyden kaynaklanıyorsa, o halde ahlaksal iyilik, kötülük, adalet ve hak diye bir Şey yoktur. Tamamen kendi iradesi ile hareket eden, bunun dışında hiç kimseyi dinlemeyen ve hiç bir Şeye uymayan yani bencil insan, tüm insanların düşmanıdır. O halde insanlar genel iradeye uymak durumundadır ve genel irade ise tutkulardan soyutlanma ile açığa çıkan insan davranışıdır. Bu tür bir genel irade, bireyler arası ilişkilerde, bireyin toplum ile arasındaki ilişkide ve toplumlar arası ilişkilerde benimsenecek olan tutumun temelidir. Genel iradenin gücüne karşı gelmemek, her toplumun yapması gereken esas bir kuraldır. Kurallar genel olmalıdır, bireysel değil. Bireysel yasa, diğerleri ile arasında çatışma çıkaracak ve kişiyi bahsedilen zorbaya dönüştürecektir. Genel irade hiçbir zaman yanılmaz ve her zaman iyidir; mutluluğa götürecek olandır. Genel iradeyle doğal hak ilişki içindedir ve doğal hak, hiçbir zaman değişmeyecektir. Bu değişemez düzen içerisinde adaletin yeri, hakla doğru orantılıdır. Hak sahibi olan insan adaletli olmak durumundadır. Adalet, kısaca hakça davranmaktır. Varılan tüm sonuçlar akıl sahibi olan insan için yeterince açık, uygulanabilir ve anlaşılırdır. Zaten akıl yrtmeyecek olan insan, insan olma niteliğini bir kenara bıraktığı için yozlaşmış olarak anılmaya layıktır.²⁵⁸

²⁵⁶ A.g.e, 59-61.

²⁵⁷ Cevizci, 2019: 692.

²⁵⁸ Diderot ve D'Alembert, 2021: 238-242.

Diderot'nun yukarıda bahsedilen sosyal ahlakının yanında bir de özgürlüğün doğa durumundaki ahlakı vardır. Din ve mülkiyet gibi kavramların olmadığı özgürlük, burada en üst seviyede yaşanır ve mutluluk hüküm sürer. Doğal ahlak, uyulması zorunlu olan, genel yani sosyal ahlak içindeki tartışmaları bitirmek için bir yardımcıdır. Diderot'da bastırılmamış duyguların ya da tutkuların gündemde olmadığı bu doğal ahlaklılık, gerçekte bir tür sahicilik etiğine karşılık gelmektedir.²⁵⁹

Diderot'nun doğa durumundaki ahlaklılığı, olması istenendir. Fakat doğa durumunda insan, birtakım haksızlıklarla ve kötülüklerle karşı karşıya kalabilir. Bunun yanında insan, kendine yapılan ya da yaptığı kötülükler karşısında, koruma içgüdüleriyle hareket eder ve karşı tarafa zarar vermek isteyebilir. İnsanlar öncelikle güvenlik olmak üzere, başka ihtiyaçların sonucu olarak hem kendilerini hem de diğerlerini korumak adına kişisel bağımsızlıklarından vazgeçerler ve birleşerek bir toplum haline gelirler. Amaç, mutlu bir yaşam sürmek olduğuna göre, mutluluklarını güvence altına alan genel çıkarı sağlamak adına bireysel çıkarlarının bir kısmından vazgeçmek durumunda kalmışlardır.²⁶⁰

Diderot'nun ahlak anlayışı, bireyden hareket eden toplumsalcı bir yaklaşımdır. Tek amaç vardır: mutluluk. Birey kendisi mutlu olarak toplumunu da mutlu edebilir fakat bireyin çıkarları, toplumun çıkarları ile ters düşmemelidir. Bireysel çıkarlar, toplum çıkarları için zorunludur ve bir ön hazırlıktır.

Diderot, siyaset anlayışında da ahlak anlayışındaki yolu izlemiştir ve toplumu önemseyen bir bakış açısı ortaya koymuştur. Ansiklopedi'sinde söylediği gibi; hükümdarlar akıllarını kullanarak halkını yönetseydi eğer, halk onları sınırlandıramazdı ve onların veremediği güvensizlikle bir arada yaşamak zorunda kalmazlardı. Eğer hükümdarlar, uluslarının başında dursa ve onlarla saygı çerçevesi içerisinde anlaşsa, onların mutluluğu için çabalasa, halkı hükümdarına isteyerek boyun eğecektir.²⁶¹ Aklını kullanabilecek yaşa gelmiş olan her birey, Tanrı'nın armağanı olan özgürlüğü kullanma hakkına sahiptir. Fakat doğadan gelen bu otoritenin dışında başka durumlar da gerçekleşebilir. Otoriteyi eline alan kişinin gücü ve şiddeti ya da otoriteyi eline alan kişi ile otoritenin altında olacak kişi arasında yapılan bir sözleşme olarak iki tür hüküm sürme vardır. İlkinde, otorite sahibi kişi şiddetle gücü eline aldıysa ve boyun eğenlerin gücünden gücü fazlaysa süreç devam eder. Fakat hükmedenler daha güçlü gelirse otorite sahibine karşı galip gelmiş olurlar. Diderot buna "*en güçlü olanın yasa*" demiştir.²⁶²

²⁵⁹ Cevizci, 2019: 692.

²⁶⁰ Cevizci, 2019: 693.

²⁶¹ Diderot ve D'Alembert, 2021: 307.

²⁶² A.g.e, 387.

Hükümdar, tek başına karar ve hüküm verme yetkesine sahip değildir. Otoritesini, bağlı olduğu halkından alır. Bu otorite de, devletin ve doğanın yasalarına bağlıdır. O halde hükümdar tamamen halkına ve devletin kurallarına bağlı olduğu için, halkın oyuna bağlı olarak kararlar alabilir. Yönetim tamamen halkındır ve hükümdar devlete bağlıdır. Hükümdara düşen görev, bulunduğu devleti sağlıklı bir biçimde yürütmektir.²⁶³

Montesquieu'nun Kanunların Ruhundan esinlenen Diderot, zorba bir devlette hiçbir özgürlüğün bulunmadığını, zorbanın tek görevinin ise insanları baskılayarak onlar üzerinde otorite kurmak olduğundan bahsetmiştir. Zorbanın kendisi ise bu baskılardan ve otoriteden dışarıdadır.²⁶⁴ Halkın mutluluğu, ancak hükümdarın akıl ile yönettiği devlette mümkündür. Doğa kanunları zaten bize yol göstermektedir.

Diderot, politikanın vazgeçilmez unsurları olan, iktidar ve güç kavramları arasında ayırım yapmıştır. İktidar, halkın rızası ile oluşmuştur ve halk ile hükümdar arasında yazılı olmayan bir sözleşmeye bağlıdır. Güç ise devletler arasındaki ilişkilerde kendini gösterir. Gücün beslendiği en büyük kaynaklar Diderot'ya göre, halkın yurt sevgisi, erdemi ve mutluluğudur.²⁶⁵

İlk kez "Aydınlanmış Despotizm" kavramını kullanan Diderot, Fransız Aydınlanma Dönemi politika alanına katkı sağlamıştır. Bu kavramla anlatılmak istenen, aklın gücü kullanılarak kiliseye ve ruhban sınıfa karşı ticaretin geliştirilmesi, eğitim alanında yeniliklere gidilmesidir. İlerleme ve gelişmeye yönelik ortaya atılan bu kavram, siyasal açıdan değerlendirildiğinde ise aydınlanmış despotizmin hükmetmeye yönelik meşrulaştırması, feodal lordların toplumun bütününe çıkarlarını gözettikleri yargısına dayanmaktadır.²⁶⁶

3.5. Sanat Anlayışı

Diderot'nun sanat anlayışındaki düşünceleri, felsefesinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Onun sanat anlayışı, ahlak anlayışının bir devamı gibi görülebilir. Yine sanatta da erdem kavramı üzerinden hareket etmiş ve sanatı da topluma indirgeyerek çağdaşlarından farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur.

Ansiklopedisinde bu konuya uzunca değinmiştir. Öncelikle sanat, Diderot açısından soyut ve metafizik bir terimdir. Varlıkların, onları imleyen sembollerin doğası, faydası, kullanım amacı gibi konularda gözlemler yapılarak aralarında bir ortaklık bulmak amacıyla yapılan gözlemlerin aktarıldığı şeye bilim, sanat ya da bilgi dalı adı verilir. Mesela Gramer,

²⁶³Diderot ve D'Alembert, 2021: 388;Cresson, 1965: 63.

²⁶⁴ Cresson, 1965: 61.

²⁶⁵ A.g.e, 694.

²⁶⁶ Çiğdem, 1993: 28-29.

sözcüklerin kullanımı, sözcüklerden yararlanmanın üzerine düşünülerek ortaya atılmış bir kavramdır. Bu, tüm bilimler ve sanatlar için geçerli olan bir kuraldır.²⁶⁷

Diderot için sanat: "*bir nesnenin gerçekleştirilmesini sağlayan kuralların bir araya getirilmesi ve teknik düzenlenişi*"dir.²⁶⁸

Sanatı kuramsal ve pratik olarak ayıran Diderot için kuramsal olan kısım, sanatın kurallarını içeren ama genelde uygulanmayan bilgiler olup pratik ise bu kuralların üzerinde düşünmeden alışkanlık olarak kullanılması ve uygulanmasıdır. Kuram ya da pratiğin birbirinden bağımsız şekilde ilerlemesi, mümkünse de güç görünmektedir. Birlikte ilerlemeleri daha kabul edilesi bir durumdur. Güçlükleri ortaya koymak ve belirtmek görevi pratiğinken, ortaya çıkan güçlüklerle çözüm bulmak ve güçlükleri gidermek kuramın işidir. Bu sebeptendir ki ancak akıl yürütmesini bilen bir sanatçı hakkıyla sanatını icra edebilir ve savunabilir.²⁶⁹

Sanatlar, insanların ihtiyaçlarından doğmuş olup, insanlığa hizmet amaçlıdır. Bir toplumun problemlerini sanat ile çözmek -örneğin tiyatro- ya da o toplumda sorun haline gelmiş olayların çözümlerini edebi eserlerle tüm toplumun anlayacağı bir dilde kaleme almak, sanatın en önemli işlevidir. Yine tiyatro ile de toplumsal sorunlar halka daha anlaşılır bir şekilde ifade edilebilir ve daha kolay çözümler bulmak için bir seçenek olabilir. İkincil olarak resim, müzik gibi sanatlarla da insanın derinliklerine inilip ruhen bir rahatlama sağlanabilir. Tabii tüm bunlar toplumun yüksek tabakasına hitaben değil, tüm halkın rahatlıkla anlayabileceği bir yöntem ile ele alınmalıdır.

Sanatçıların bilgin kişilerin öğütlerine kulak vermelerini ve yapmış oldukları keşiflerin kalıcılığını sağlamaları konusunda Diderot, tavsiyelerde bulunmuştur. Sanatçıların yapmış oldukları faydalı çalışmalarını paylaşmamaları ve sır gibi saklamaları topluma karşı işlenmiş büyük bir suçtur. Herkesin çıkarını göz ardı edip sadece tek bir kişinin çıkarını göz önünde bulundurmaları da yanlış bir davranıştır. Eğer insanlarla iletişime geçerlerse, onlarla bilgi paylaşımı yaparlarsa, kendilerini sanatların artık değişmeyecek kadar mükemmelleştiği ön yargısından kurtulacaklarını söyler Diderot.²⁷⁰

Diderot'nun sanat kavramı hakkındaki açıklamalarına kısaca baktıktan sonra, Onun sanat görüşü hakkındaki fikirlerine ve oradan da tiyatroya verdiği öneme adım adım bir ilerleme gerçekleştirebiliriz.

²⁶⁷ Diderot ve D'Alembert, 2021: 278.

²⁶⁸ A.g.e: 279.

²⁶⁹ A.g.e: 280-281.

²⁷⁰ A.g.e: 281.

Diderot için sanat, düşünce ve eylemin bir parçasıdır. Bilgiye ulaşmanın bir başka yoludur. Belki de en etkili yoludur. Çünkü Diderot için bir sanat eseri, düşünceleri yayma yolunda bir araç olabilir. Eğer bir sanat eseri düşünülmeden yapılmış ve sadece teknik olarak sunulmuşsa; ne kadar iyi yazılmış, resmedilmiş ya da düzenlenmiş olursa olsun, toplum o kadar az ilgi gösterecektir. O nedenle sanatçılar insanlara erdemi öğretmeli ve insanların kötülükten kaçınmaları gerektiğini aşılmalıdırlar.²⁷¹

Sanatçılar açık ve sakin bir şekilde eserlerini ortaya çıkartmalıdırlar çünkü heyecan, sanatçının düşünmesine engel olup odaklanma sorunu yaşamalarına neden olur. Heyecan olmadan sanatın da bir anlamı olmaz diye düşünülebilir fakat gerçek sanatçı, heyecanına hakim olan, malzemesini de sakinlikle ve titizlikle seçendir. Sanatçının eseri, uydurma ya da yalan değil, gerçek olmalıdır. Çünkü ancak gerçek olanın devamlılığı vardır ve daha etkilidir. İnsanı etkileyen dış görünüş ve jest-mimiklerin yanında içten gelen davranışlar, konuşmalar ve seslerdir. Teknik olan bunlara bağlanmalıdır.²⁷²

Diderot, tiyatro kuramını oluştururken oyun yazarı olan George Lillo'nun London Merchant(Londra Taciri) adlı oyunundan etkilenmiştir.²⁷³ Bu oyun, Fransa tiyatrosunun gelişmesine önderlik etmiştir. Fakat Diderot'yu kuramını oluştururken en çok etkileyen 1753'de Edward Moore'un The Gamester (Kumarbaz) adlı eserini, Fransız sahnesine taşıyarak seyircisine sunması olmuştur.²⁷⁴

Diderot'nun tiyatrosunda, eğlenceyi konu edinen komediyle, yetişkinlerin mutsuzluklarını sahneleyen trajedi yanında, en önemli ahlaki konuları tartışmak için bunların sahneye taşınması ve erdemi yüceltmeye yönelik ağır başlı bir komedi ile "burjuva dramı" da yer almalıdır.²⁷⁵ Burjuva seyircisi, tiyatroyu kendisini eğitebileceğini ve kendisine erdem kazandırabileceği bir ortam olarak düşünür. Sadece burjuvaya değil, toplumun her kesiminin hayatına değinen bu oyunlar, burjuva izleyicisinin, içinde bulunduğu durumu görüp kendini yönetenler hakkında daha detaylı bilgi sahibi olmasına, olayları sorgulamasına ve tiyatro aracılığıyla düşüncelerine sebep olmuştur.²⁷⁶ Diderot'nun bu konu hakkında yazmış olduğu Oyunculuk Üzerine Aykırı Düşünceler'i, tiyatroya yeni bir boyut kazandırmıştır.

Diderot tiyatroyu, Aydınlanma düşüncesinin gelişebileceği bir araç olarak görmüştür. Bu nedenle burjuva oyuncusu kendi duygularını, canlandırdığı rolden tamamen soyutlamalıdır. Kendi duygularını bir kenara bırakıp oyununu sergileyen aktör, kendi dünya

²⁷¹ Cresson, 1965: 69.

²⁷² A.g.e, 70.

²⁷³ Karabulut, 2020: 32.

²⁷⁴ A.g.e, 54.

²⁷⁵ Cresson, 1965: 70-71.

²⁷⁶ Karabulut, 2020: 55.

görüşünü, politik kimliğini ya da özünü saklayabilmelidir. Aynı şekilde izleyici de kapıda tüm olumsuzluklarını çıkarken almak üzere bırakmalıdır.²⁷⁷ Böyle olduğu takdirde hem oyuncu hem de izleyici olayları daha objektif bir bakışla görme eğiliminde olacaktır.

Artık tiyatrodaki yeni bir dönemin kapılarını aralayan Diderot, bugüne kadar sahnelenen ve kralları, soyluları konu edinen oyunları geçmişte bırakmış, halkı anlayan, halkın kendinden bir şeyler bulabileceği ve somut olanı konu edinen oyunları sahnelemeye başlamıştır. Tıpkı Antik Yunan'da olduğu gibi. Ahlakı ve erdemi konu edinen Antik Yunan tiyatroları, Diderot'nun tiyatrosundan farklı olarak olağan üstü varlıklarla oyunlarını sahneliyordu. Diderot'da ise hem kişiler hem de ele alınan konular gerçeklikle ilişkilidir.

Diderot'nun oluşturmuş olduğu bu gerçeklik ile birlikte günlük yaşam sahne üzerine taşınmış ve artık oyuncuların yazarın bir kuklası olma düşüncesi, zihinlerden silinmiştir. Bununla birlikte artık oyuncular sahne üzerinde doğaçlama bir şekilde yazarın kurgusuna yön verebilme imkanı bulmuş ve günlük yaşantısında yaptığı gözlemlerle sahne performansını artırma ve zengin içerik üretme şansına sahip olmuştur. Geleneksel olana bağlı kalmak yerine doğaya dönüp gözlem ve deneye başvurma, inceleme ve araştırma yapma Diderot'nun zaten felsefesinin temellerini oluşturmaktaydı. Sanat alanında da bu şekilde ilerleyen Diderot, tiyatroyu olup bitenleri araştırmak, toplumsal sorunları açığa çıkarmak, topluma bilgi aktarımı yapmak ve toplumu eğitmek için bir eğitici olarak görmüştür.²⁷⁸

Diderot'nun oyunculuk anlayışı kendi dönemini aşmış ve XX. yüzyıl şairi olan Brecht Bertolt'u derinden etkilemiştir. Bertolt, yazmış olduğu eserlerinde sürekli Diderot'yu övmüş ve ondan etkilendiğini açıkça belirtmiştir. Hatta oyunculuk üzerine kurmak istediği bir derneğe de, Diderot'un adını vermek istediğini söylemiştir.²⁷⁹

Diderot'nun yukarıda ele alınan düşünceleri, insanın mutluluğa ulaşmasını amaç edinmiştir. Bireyden hareketle tüm topluma ulaşmaya çalışan Diderot, sanatını da toplumun çıkarlarına hizmet için kullanmıştır. Özelden genele ilerleyen bir sistem üzerine felsefesini kurmuştur.

²⁷⁷ A.g.e, 56.

²⁷⁸ A.g.e, 59.

²⁷⁹ A.g.e, 94.

SONUÇ

Aydınlanma dönemi, yalnızca bir asırlık süreci kapsamına rağmen çok önemli düşünörlere ve düşünöcelere ev sahipliğı yapmıştır. İlkçağdan bu döneme uzanan değışim, dönüşüm ve aklın oluşum süreci ile birlikte, Aydınlanma'nın aklına ulaşmıştır. Artık bu dönemde, dinin ya da kilisenin otoritesinin bir takım engeller oluşturduğunun bilincine tamamıyla varılmış ve insan akli tek otorite sayılmıştır. Bu döneme kadar olan süreçte din ve felsefe azalarak da olsa birbiri ile bağıntılı ilerlerken artık bu dönemde akli ile hareket eden insan ile birlikte dinden bir kopuş gerçekleşmiştir. Deizmden materyalizme uzanan bir dinsel inanç oluşmuştur. Kimi üşünür deist, kimisi ateist olmasına rağmen Denis Diderot bu iki farklı düşünöneyi kendi siteminde bir arada ele almıştır.

Ortaçağda modern maddeciliğın başlangıcı sayduğımız nominalizm ile materyalizm giderek hız kazanmış ve bu dönem Fransa'sında kendini bulmuştur. Daha sonra Rönesans dönemi ve 17. yüzyıl ile birlikte akıl, gücünü ortaya koymuş ve bilgi ile inanç arasında aşılmaz bir sınır oluşturulmuştur. Fransız Aydınlanma dönemine bakıldığı zaman ise kiliseyle olan savaş, Tanrısızlığa kadar götürölmüştür. İnanç ile bilgi, kesin çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Fakat Fransız Aydınlanma düşünörlерinin tamamı Tanrıtanımaz değildir. Voltaire, Rousseau ve Diderot dahi deizmin savunuculuğunu yapmıştır. Fakat materyalist filozoflar daha fazladır bu dönem Fransasında. La Mettrie başta olmak üzere D'Hollbach, Diderot ve evrimin temellerini atan Buffon, Fransız materyalistlerindendir.

Genel olarak değıerlendirdiğimiz zaman, Aydınlanma dönemi denilince akla ilk olarak Immanuel Kant gelmektedir. Çünkü Kant, aydınlanmanın sloganı haline gelmiş olan "Sapere Aude"yi hafızalara kazınmış ve tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Ayrıca Aydınlanma dönemi Almanya'da son bulduğı için de Kant, Aydınlanma'nın özünü oluşturuyor gibi görünebilir. Elbette Kant'ın düşünöcelерinin yeri, felsefe tarihi içinde çok ayrıdır. Fakat Aydınlanma, sadece Almanya'da gelişen bir süreç değildir. Fransız Aydınlanma düşünörlü olan Diderot'nun da aydınlanma tanımı, Kant gibi akla dayalıdır. Kant kadar adı duyulmasa da aslında düşünüyorum ki Diderot'nun felsefesi, Kant'ta dahil olmak üzere bir çok filozoftan daha aktiftir. Çünkü Diderot sadece bilgi kuramına yada varlık anlayışına değil bunun yanında, sanatsal ve ahlaki bir felsefi görüşe de sahiptir. Sadece bir filozof değil aynı zamanda bir oyun yazarı ve sanat yönetmenidir. Özel yaşamındaki hareketliliğı, çok yönlü bir kişiliğı sahip olması gibi unsurlar felsefesine de yansımıştır. Halkçı, özgürlükçü ve devrimci bir yapıya sahip olan Diderot, bu tavrını tüm halka empoze etmiştir. Özellikle de bunu çoğu zaman

anonim, kimi zaman da kendi adı ile yayımlanan eserleri ile yapmayı başarmıştır. Sıkça vurguladığım gibi, özellikle Ansiklopedi'si ile dönemindeki sorunlara ışık tutmuştur ve dönemindeki farklı düşüncelere sahip olan insanları bir birlik olmaya davet etmiştir. Ayrıca bu eseri kendinden sonra yazılan Ansiklopedilerin de birincil kaynağı olmuştur.

Diderot'nun çağdaşlarından farklı olarak genele doğru ilerleyen bir felsefi sistemi vardır. Döneminde düşünceleri ile çok da merkezde olmamasına rağmen Fransız Devriminin başlatıcılarından olması sebebiyle göz ardı edilemez bir düşünürdür. Ayrıca Diderot'nun yalnızca tek bir konuya odaklanmaması yani yalnızca epistemoloji ya da yalnızca ontoloji olarak tek bir alana ait düşüncesi olmamasından dolayı olsa gerek kendinden sonraki filozoflara da farklı alanlarda etki etmiştir.

Toplumunu sürekli geliştirmek ve aydınlatmak isteyen Diderot'nun yeri ayrı tutulmalıdır. Bu dönemde Voltaire gibi yine halkçıya da farklı düşünceleri topluma indirgeyerek açıklayan filozoflar elbette vardır. Ama Diderot kadar istikrarlı ve cesur bir tavır sergileyememişlerdir. Diderot bunu kullandığı dil ya da üslup ile ya da ele aldığı konular yapmayı başarmıştır. Özellikle, editörlüğünü üstlendiği ve aynı zamanda kendisi de maddeler eklediği Ansiklopedisindeki bu maddeleri kaleme alırken, toplumun anlayabileceği açık bir dil kullanmıştır. Dönemin özelliklerini taşıyan Ansiklopedi, çözümleyici yani analitik olarak yazılmıştır ve toplumun faydası göz önüne alındığı için bir genellikten söz edilebilir.

Yine toplumsal bir bakış açısı sergilediği ahlak felsefesinde de, bireyin çıkarlarından çok toplumun çıkarlarını gözetmiş ve erdemli bir toplum oluşturmaya çalışmıştır. Aynı şekilde ahlak felsefesine bağlı olarak oluşturduğu siyaset felsefesinde de benzer şekilde, toplumu göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. Hatta sanatı bile toplumu eğitmek için kullanmıştır. Toplumsallığının en güzel örneği, düşünceleriyle tüm halkı etkilemiş olması ve Fransız Devriminin başlatıcısı olmasıdır. Aslında varmak istediğim nokta şu ki, Diderot felsefeyi öznel olmaktan kurtarmış ve genele taşımıştır.

Diderot'nun varlık anlayışını deizm ve materyalizm olarak iki grupta ele aldık. Felsefe tarihinde sanırım çok nadir görülmektedir bir düşünceden diğerine geçiş yapan bir düşünür. Hatta geçiş yapmak değil, sentezlemek desek daha doğru olacaktır. Deizm ve materyalizmin birbirinden çok ayrı taraflarda olmasına rağmen Diderot bunu birleştirmeyi başarmıştır.

Deizm ile materyalizmi bir arada yürütme çabası, onu farklı yapan, diğerlerinden ayıran bir özelliğidir. Çünkü çağdaşlarının materyalizmlerine baktığımız zaman kesin hatlarla ayrılmış bir din, Tanrı inkarı vardır. Fakat Diderot'da durum biraz farklıdır. Semavi dinleri reddedip tabii dini benimsemiştir. Tamamen dine karşı gelme durumu yoktur. Fakat, evrenin

işleyişi konusunda maddeyi merkeze alması ve maddenin hareketliliği ile evrenin devamlılığını sürdürmesi konusunda fikirleri nettir.

Bu dönem Rousseau, Voltaire ve Diderot'yu üç önemli deist düşünür olarak söyleyebiliriz. Diderot, arkadaşlarına yakın olarak, Tanrı'nın varlığını ahlak ile ilişkilendirmiştir deist dönemlerinde. Ahlakın olması için Tanrı'nın bilgisinin bilinmesi gerektiğini öne sürmüştür. Tabii Din üzerine yazdığı eserinde de Hıristiyanlık, Musevilik gibi dinleri insan yapması olarak değerlendirmiş, doğal dinin savunuculuğuna yaparak, bunu Tanrı'ya dayandırmıştır. İnsan tarafından müdahale edilemez ve bozulmaya uğramayacak olan tek din vardır: Tanrı'nın yaratımı olan Tabii din. Dine bu kadar bağımlı bir insanın, nasıl olur da deizmden sonra bunu materyalizmi ile kolaylıkla bağdaştırdığını düşünmeden edemeyiz. Ama cevabını bulmakta da zorlanmayız. D'Hollbach'ın evinde yapılan toplantılar, D'Hollbach ile Diderot'nun arkadaşlığı geliştirmiş ve bu sayede Diderot'nun materyalizme yatkınlığını açığa çıkarmıştır.. D'Hollbach kadar sistemli bir materyalizme sahip değildir belki ama en azından materyalizmin oluşumunda rol oynamıştır. Ayrıca evrimin yolunu açacak düşüncelerin de taşıyıcısıdır Diderot.

Diderot felsefe tarihi içinde, özellikle Aydınlanma felsefesi içerisinde devrim niteliğinde bir görüş ortaya atmamıştır. Fakat bu demek değildir ki, Diderot önemsiz bir düşündürdür. Aksine, Diderot'nun Fransız Aydınlanma dönemi içerisindeki yeri su götürmez bir öneme sahiptir. Etkilendiği tüm düşünürlerin sentezini yapmış, felsefeyi öznellikten kurtarıp gelene çıkartmış, insanlığa faydalı olma amacı gütmüş ve toplumda birlik sağlayarak Fransız Devrimi'nin yolunu açmıştır.

Diderot'nun tüm bu düşünceleri kendinden sonrakilere kaynaklık edecektir. Toplumsallığının, dünyevileşmeye ve laikleşmeye katkı sağlayacağı açıktır. Fikirleri, sadece kendi zamanı için değil, günümüzde de uygulanabilirliği yüksek olan fikirlerdir. Özellikle sanat anlayışındaki düşünceleri, tiyatroyu topluma indirgemesi, toplumu eğitmek için sanatı kullanması, o dönemde tiyatroların ve toplumun ne kadar değerli olduğunu bize hissettirir. Günümüzde de böyle bir algının oluşarak insanların sadece üniversite eğitimi alarak değil aynı zamanda sanat yolu ile eğitilmesi taraftarıyım.

Ayrıca eserleri kısmında da belirttiğimiz gibi Diderot, yine kaleme almış olduğu eserlerinde klasik olandan uzaklaşmış ve okurunu sıkmadan ve okuruna bir baskı yapmadan düşüncelerini diyaloglar halinde eğlenceli bir şekilde anlatmayı başarmıştır. Klasik roman tarzının dışına çıkmış ve insanları düşündürmeye yönlendirmiştir. Çünkü, yalnızca mantıklı düşünen insan kendini geliştirebilir ve ilerleyebilir. Onun bu yöntemleri, diğerlerinden farklı

olarak düşüncelerinin toplumun işçi sınıfından sarayına kadar her kesimce kolayca anlaşılmasını ve düşüncelerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Döneminde çok fazla kıymeti bilinmemiş olan Diderot, ardıllarına çok fazla şey bırakmıştır. Bu kadar fazla bilgi birikime sahip bir insanın döneminde hak ettiği kadar değer görmemesi, döneminin en büyük kaybı olmuştur. XX. yüzyıla kadar etkisini gösteren düşünürümüzün şuan da bile bazı düşüncelerinin, özellikle toplumu eğitmek açısından değerli olduğu söylenebilir.

Geleneksel olanın dışına çıkan Diderot, belki söyledikleri ile çığır açamamıştır ama yazmış olduğu tek bir eser ile Devrimi başlatmayı başarmıştır. Onun tek bir konuda derinlemesine ele aldığı düşünce sistemine sahip olmaması, Diderot'yu kötü bir filozof yapmamaktadır. Hatta aksine bu kadar çeşitli düşünce yapısına sahip olması, hemen hemen her alana dağılması, farklı alanlarda bir çok düşünürü etkilemesi açısından olumludur. Olumsuz olarak değerlendirmek gerekirse de bir alan üzerine yoğunlaşmaması, onun sıradanlaşmış gibi görünmesine sebep olmuştur. Yani bir Kant kadar adını duyuramamasında etken sebep olmuştur.

Ele aldığımız diğer önemli düşünceleri olan bilgi kuramı, ahlak ve politika anlayışı ve sanat hakkındaki düşüncelerinde tutarlı bir tavır sergilemiştir. Düşüncelerini oluştururken, doğayı gözlemlerinden hareket etmiştir. Ayrıca, tüm hayatı boyunca toplumunu hiç ihmal etmemiş, her zaman toplumunun refahı ve mutluluğu doğrultusunda fikirlerini sunmuştur.

Tezimizde, farklı bir kişiliğe ve düşünce yapısına sahip olan düşünürümüzün, ele aldığımız başlıklar altında fikirlerini bir bütün içerisinde toparlamaya çalıştık. Özellikle Ansiklopedisi ile, geleneğin dışına çıktığını iddia etmiş olduk. Fransız Aydınlanma ekolünün içerisinde yetişen Diderot'nun, Devrime uzanan zorlu ve mücadelecı yolculuğu, başarı ile sonuçlanmıştır.

Diderot'nun kendini anlattığı şu sözlerle tezimi sonlandırmak isterim:

*Ama mezarımın üzerinde iri bir Pallas
Üzüntü içinde gelip geçenerne
Burada bir bilge yatıyor cümlesini gösterince
Sakın yersiz bir gülüşle
Gözyaşı döken Minerva'yı yalanlamayın
Saygı gören hatıramı lekelemeyin !
Demeyin **burada bir çılğın yatıyor.**
Sırrımı saklayın.²⁸⁰*

²⁸⁰ Billy, 1949; 356.

KAYNAKÇA

- Akkuş, E. (2005). "*Desiderius Erasmus Ve Martin Luther'in Reform Görüşlerinin Avrupa Kültürel Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi*". Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altunışık, M. A. (2020). "Shaftesbury'de Ahlakın Temeli: Ahlak Duygusu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 48:355-362.
- Aster, E. V. (2005). *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*. (Çev. V. Okur), İm Yayın Tasarım, İstanbul.
- Avcı, M. (2019). "Ortaçağ ile Yeniçağ Arasındaki Geçiş Dönemi: Rönesans Felsefesi". N, Durak (Ed.), *Felsefe Tarihi*. Lisans Yayıncılık İstanbul, 343-372.
- Bernal, J. D. (2008). *Tarihte Bilim 1*. (Çev. T. Ok), Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Billy, A. (1949). *Diderot'nun Hayatı*. (Çev. S. Rıfat), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Bloch, E. (2002). *Rönesans Felsefesi Üzerine*. (Çev. H. Portakal), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Cassirer, E. (2014). *Rousseau, Kant, Goethe*. (Çev. M. Tüzel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A. (2019). *Felsefe Tarihi*. Say Yayınları, İstanbul.
- Copleston, F. (2004). *Felsefe Tarihi Aydınlanma*. (Çev. A. Bezirci), İdea Yayınevi, İstanbul.
- Çiğdem, A. (1993). *Aydınlanma Düşüncesi*. Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- Çotuksöken, B. ve Babür, S. (2019). *Metinlerle Ortaçağda Felsefe*. BilgeSu Yayıncılık, Ankara.
- Cresson, A. (1965). *Diderot (hayatı-felsefesi-eserleri-seçmeler)*. (Çev. A. Bezirci), Oluş Yayınevi, İstanbul.
- D'Alembert, (2000). *Felsefenin Öğeleri*. (Çev. H. Köse), Öteki Yayınevi, Ankara.
- Diderot, D. (2016). *Aktörlük Üzerine Aykırı Düşünceler*. (Çev. S. E. Siyavuşgil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Diderot, D. (1773). "Bir Babanın Çocuklarıyla Konuşması." (Çev. V. Günyol), *Tercüme Dergisi*, 5(26):120-130.
- Diderot, D. ve D'Alembert, J. (2021). *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Diderot, D. (2019). *Felsefe Konuşmaları*. (Çev. A. Cemgil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Diderot D. (1963). *Filozofça Düşünceler*. (Çev. İ. Öztürk), Çan Yayınları, İstanbul.

- Diderot, D. (2019). *Körler Üzerine Mektup - Sağır ve Dilsizler Üzerine Mektup*. (Çev. A. Cemgil ve D. Cemgil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Diderot, D. (2013). *Rameau'nun Yeğeni*. (Çev. A. Cemgil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Doğrucan, M. F. (2019). *Tanrı ile Kavga*. Altınordu Yayınları, Ankara.
- Doğrucan, M. F. (2018). *Tarihsel Uğrak Noktalarıyla Felsefeden Bilime*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Doğrucan, M. F. (2007). "18. Yüzyıl Fransız Materyalizminde Baron D'Hollbach'ın Yeri ve Önemi". Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dönmez, S. (2019). "Batı Ortaçağ Hıristiyan Felsefesi". N, Durak (Ed.), *Felsefe Tarihi*. Lisans Yayıncılık İstanbul, 283-342.
- Durmaz, S. (2010). "Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1(2010): 93-120.
- Ekinci, E. B. (1996). "Machiavelli ve Hukuk Tarihindeki Yeri". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 10(1-3): 210-252.
- Ewald, O. (2013). *Fransız Aydınlanma Felsefesi*. (Çev. G. Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Gökberk, M. (2020). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe Sözlüğü*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Havens, G. R. (1971). *Fikirler Çağı*. (Çev. B. K. Yeğen), Milli Etim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan Veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçerdiği, Biçimi ve Kudreti..* (Çev. S. Lim). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kader Düşgün, C.(2018). "MacIntyre Felsefesinde Aydınlanma Projesinin Ahlak Üzerindeki Etkisi". *Dört Öge*. 13:137-152.
- Kale, N. (1992). Hümanizm. [Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi](#). 25(2): 763-770.
- Karabulut, T. (2020)" Gerçeğin Yeniden İnşasında Tiyatroda Gündelik Dilin Kullanımı". *İMÜ Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 6(1):27-43.
- Kaya Keha, M. (2013). "Hume & Kant: Nedensellik-Özgürlük İkileminde İnsanın Özgürlüğü". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 50:65-82.
- Taşkın, A ve Becermen, M. (2018). *Rönesans, Yeniçağ ve XIX. Yüzyıl Felsefesi Tarihi*. Sentez Yayıncılık, Bursa.

- Kılıçaslan, E. A. (2005). " Geethe'nin Faust'unda Felsefi Tin". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. 5:49-66.
- Kılıçaslan, M. A. (2016). " Hegel'in Tinin Görüngübilimi'nde "Kendine-Yabancılaşmış Tinin Dünyası" Olarak Kültür Dünyasının Diyalektiği Ya Da Marx'ın 1844 El Yazmaları'ndaki Eleştirilerine Karşı Bir Hegel Savunusu Denemesi". [ViraVerita E-Dergi](#). 4:1-36.
- Kiriş, N. (2008). "Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 2008(5): 81-96.
- Küçükalp, K. (2020). "XIV. Bölüm: Rönesans Felsefesi". C. Türer(Ed.), *Felsefe Tarihi, Bilimsel Araştırma Yayınları*, Ankara, 317-335.
- Küçükali R. ve Koç M. (2016). "Galileo'nun İki Büyük Dünya Sistemi Hakkındaki Diyalogları ve Bilime Etkisi". *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. 2016(26): 122-130.
- Koyre, A. (1994). *Yeniçağ Bilimin Doğuşu*. (Çev: K. Dinçer). Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Köktaş, M. (2017). "Aydınlanma, Hıristiyanlık ve Deizm". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 17(1):143-158.
- Lange, A. F. (1998). *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*. (Çev.A. Arslan), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Libera, A. D. (2013). *Ortaçağ Felsefesi*. (Çev. I. Ergüden), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Luther, M. (2020). *Doksan Beş Tez*. (Çev. C. C. Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Olpak, M.A. (2018). Kopernik, Kepler, Galileo, Newton: Bilimsel Dünya Görüşünün Oluşumunu Nasıl Etkilediler?. *Madde, Diyalektik ve Toplum (MDT) Dergisi*. 1(4): 286-292.
- Orak, B.(2003). Mitos'tan Logos'a Geçiş Ya Da Grek Aydınlanması. [Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü Dergisi](#). 2: 5-21.
- Özsoy, S. (2015). "Güneş Merkezli Evren Anlayışı: Kopernik, Kepler ve Galilei Neyi Değiştirdi?". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 20: 95-112.
- Özkaya, E. (2020). "Protestan Reformunun Öncüsü Jan Hus'un Hayatı ve Görüşleri." Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sayın, A. " Petrarca'nın Hümanizmine Giriş".
https://www.academia.edu/29366279/Petrarcan%C4%B1n_H%C3%BCmanizmine_Gi

ri%C5%9F_Alk%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_academia_edu_23_10_2016?auto=dow
nload (erişim tarihi: 07.02.2021)

- Smith, A. (2020). *Rönesans ve Reform Çağı: Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*. (Çev: B. Bayram), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Şekerci, A. E. (2019). "18. Yüzyıl Felsefesi: Aydınlanma Felsefesi". N, Durak (Ed.), *Felsefe Tarihi*. Lisans Yayıncılık İstanbul, 417-444.
- Ünlü, S. (1994). "Goethe Döneminin Ruhu". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3:117-123.
- Voltaire. (1995). *Felsefe Sözlüğü Cilt-I*. (Çev. L. Ay.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Vorlander, K. (2017). *Felsefe Tarihi*. (Çev. M. İzzet ve O, Saadeddin), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Yağanak, E. (2013). *Thomas Hobbes ve Immanuel Kant'ın Felsefelerinde İnsan Doğası, Ahlak ve Siyaset*. Yayımlanmış Doktora tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Weber, A. (2020). *Felsefe Tarihi*. (Çev. H. V. Eralp), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- Zabunoğlu, H. G. (2016). " Toplum Sözleşmesi Bağlamında John Locke'un Devlet Anlayışı." *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 7(2): 431-456.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Gözde AYKAÇ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Alanya Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Felsefe Ana Bilim Dalı
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	75. Yıl Cumhuriyet Anadolu Lisesi
Çalıştığı Kurumlar	Alanya Rıfat Azakoğlu Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi / Felsefe Öğretmeni
E-Posta	gozdeaykac07@hotmail.com